

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

O‘ZBEK FILOLOGIYASI FAKUL’TETI

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

fanidan ma`ruzalar matni

Tuzuvchi: prof. Karimov S.A.

Samarqand - 2012

Тилшунослик назарияси” курси тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, тил ва тафаккур, тил ва нутқ, тил ва жамият ўртасидаги муносабатлар, тилнинг жамиятдаги ўрни, ички тузилиши, тилнинг таснифи, уни таҳлил қилиш усуллари ва шу каби масалаларга доир қарашларни ўрганади.

Tuzuvchi: prof. Karimov S.A.

1-курс кундузги бўлим, 1-семестр

Маъруза – 22

Амалий машғулот – 18

Семинар – 18

Консултация – 2

Оралик баҳолаш – 15

Якуний баҳолаш - 13

Мустақил иш – 20

Жами – $88+20=108$

*1-ma`ruza:* **TILSHUNOSLIK FANINING O`RGANISH SOHASI VA MAVZULARI**

Reja:

1. Tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari.
2. «Tilshunoslik nazariyasi» kursining mundarijasi.
3. Tilshunoslik fanining tarmoqlari.
4. Tilshunoslik fanining aspektlari.
5. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar: til, tilning ta`rifi, tilni o`rganish tarmoqlari, ekstralingvistika (sotsiologik vistika, metalingvistika), intralingvistika, komparativistika (qiyosiy-tarixiy, cho`shirtirma, areal, tipologik) tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi, tilshunoslik aspektlari, tilshunoslik nazariyasi.

1. Tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari.

Til faqat kishilik jamiyati mahsulidir. Tilsiz hech bir voqelik va hodisani, insonning tabiatda, jamiyatda tutgan o`rni, jamiyat taraqqiyoti yo`llarini bilish, o`rganish mumkin emas.

Tilshunoslik yoki *til bilimi* (lingvistika til haqidagi mustaqil va aniq fan bo`lib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda o`rganadi. Bu fan muayyan va umumiy tilshunoslik sohalaridan iborat.

Muayyan (xususiy) tilshunoslik ma`lum bir tilning lufat tarkibi, fonetik tizimi va grammatik qurilishi, taraqqiyot yo`llari hamda qardosh tillarga munosabatini ilmiy asosda sinchiklab o`rganadi va shu yo`l bilan tilning lufat boyligi, fonetikasini sinchiklab tekshiradi, ilmiy grammatikasini yaratib beradi.

Umumiy tilshunoslik esa umuman tilning kelib chiqishi, ijtimoiy mohiyatini, jamiyatdagi o`rni va vazifasini, taraqqiyot yo`lini, til bilan tafakkurning bir-biriga uzviy borliqligini, tilning o`zaro munosabatini o`rganadi hamda tilshunoslikni tekshirish usullarini yaratadi. Umumiy tilshunoslik ayrim tilshunoslikni, bir guruh tilshunoslikni va qardosh tilshunoslikni o`rganish, tekshirish natijasida aniqlangan til hodisasini, til dalillarini umumlashtirib, ilmiy xulosalar chiqaradi va shu asosda til qonuniyatlarini aniqlab beradi.

Ko`rinadiki, tilshunoslik inson tilini o`rganadigan mustaqil fandır. Tilshunoslik dastlab, amaliy ahamiyatgagina ega bo`lgan fan sifatida yuzaga kelgan bo`lsa, hozir sof nazariy xarakterdagi fanga aylandi.

Bashariyat XX asr bilan xayrlashib, uchinchi ming yillikka qadam qo`ydi. Insoniyat bugungi kunga kelib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ulkan yutuqlarga erishdi. Odamzod o`zining aql-zakovati va mehnati bilan juda ko`p yangiliklar yaratdi.

Ma`naviy boylıklar orasida tilshunoslik ilmida to`plangan bilimlar muhim o`rin tutadi. Har bir davrning buyuk tilshunoslari bo`ladi. Ular o`z yurti va xalqining tili haqidagi fikrlarini o`rtaga tashlaganlar. Xalqni buyuk maqsadlar sari etaklovchi bayroq sifatida namoyon bo`ladigan royalarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida tilshunoslik bilimlari katta ahamiyat kasb etadi.

Til va uning ta`rifi. Hozirgacha til ikkita bir-biriga zid dunyoqarash idealistik va materialistik nuqtai nazardan ta`riflanadi. Ongni birlamchi, materiyani ikkilamchi deb biluvchi idealistik yo`nalishdagi olimlar tilga quyidagicha ta`rif berishadi:

«Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir» (F.de Soseyur). «Til – odam ongining ishtirokisiz, uning tashqi dunyoga nisbatan bo`lgan mexanik harakatidir» (L.Blumfil`d). «Til fikrni ifoda qilishga mo`ljallangan, talaffuz qilinadigan, chegaralangan tovushlar majmuidir» (B.Grosse).

Bu ta`riflarning birortasi tilning to`liq ta`rifi emas, chunki ular tilning ijtimoiy mohiyatini ochib berolmaydi.

Olimlar tilning kishilik jamiyatida tutgan o`rni naqadar muhim ekanini ko`rsatib, til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir, deb ta`riflaydilar.

Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi, ularning ehtiyojlarini to'la-to'kis bajaradi, garchand, til o'zgaruvchan hodisa bo'lsa-da, u faqat o'zining ichki ob'ektiv qonunlari asosida rivojlanadi.

Til o'ziga xos semiologik tizim bo'lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta'minlovchi, avlodlar orasida madaniy-tarixiy an'analarni etkazuvchi vosita xizmatini o'taydi.

2. «Tilshunoslik nazariyasi» kursining mundarijasi.

«Tilshunoslikka kirish» kursi tilning boshqa hodisalar ichida tutgan o'rni, tuzilishi va tilning taraqqiy etish qonuniyatlari haqidagi, umuman til haqidagi fanning asosiy tushunchalarini o'rganadi. Bu kursning yana bir muhim vazifasi shundan iboratki, tilshunoslik fanida qo'llaniladigan terminlar, tushunchalar tizimi bilan tanishtiradi. SHuning uchun bu kurs umumiy tilshunoslikning dastlabki bosqichi bo'lib, umuman murakkab til hodisalarini to'g'ri tushunishga, ma'lum bir til hamda qardosh til guruhlarini bir-biriga solishtirib, ma'lum til hodisalarini, lu'fat tartibini, fonetik tizimi va grammatik qurilishini ilmiy asosda chuqur o'rganish uchun nazariy va amaliy jihatdan zamin yaratib beradi.

3. *Tilshunoslik fanining tarmoqlari.* Kishilarning eng muhim aloqa vositasi bo'lgan tilni tilshunoslik fani o'rganadi. Uning uch tarmoqi mavjud:

1. ekstralingvistika (ekstra – tashqi, lingvistika – tilga xos) tildan tashqarida, ammo bevosita til bilan bo'liq bo'lgan xususiyatlarni o'rganadi. ekstralingvistika quyidagi tarmoqlarga ajraladi:

A. Sotsiolingvistika. Bunda tilning tabiati va ijtimoiy vazifasi o'rganiladi.

B. Metalingvistika. Bunda til va tafakkur, tilning mazmun tomoni, nutq faoliyati, til birliklarining matn va sharoit bilan aloqasi o'rganiladi.

2. Intralingvistika. Bunda tilning ichki tizimi, uning birliklari va kategoriyalari, tilning fonologik, leksikologik va grammatik qurilishi o'rganiladi.

3. Komparativistika. Bunda tillar qiyosiy tarzda o'rganiladi. Bu soha uchga bo'linadi:

A. Qiyosiy tilshunoslik. Bu soha o'z navbatida qiyosiy-tarixiy va chorishtirma tilshunoslikka bo'linadi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik bir-biriga qarindosh bo'lgan tillarni o'rganadi.

Turli tizimdagi tillarni qiyosiy o'rganish chorishtirma tilshunoslik ob'ektidir.

B. Areal (maydon) tilshunoslik. Tilning tarqalish doirasi, tillar xaritasi, mamlakatlarni til tomondan tasvirlash areal tilshunoslik predmeti sanaladi.

V. Tipologik tilshunoslik. Tipologiya tillarning qurilishidagi umumiy, universal holatlarni tekshiradi. Bunda barcha tillar, ularning qarindosh yoki qarindosh emasligidan qat'iy nazar o'rganilaveradi.

Tilshunoslik fanining sanab o'tilgan tarmoqlari negizida turli nazariyalar paydo bo'lgan.

4. *Tilshunoslik fanining aspektlari.* Tilshunoslik fani ham ko'p aspektli fanlar qatoriga kiradi. Uning aniq til faktlariga ko'ra bir necha turi mavjud:

Struktural tilshunoslik.

Xususiy tilshunoslik.

Umumiy tilshunoslik.

Amaliy tilshunoslik.

Nazariy tilshunoslik.

Tilshunoslikda til komponentlarining ichki munosabatlarini, o'zaro bo'liqligini, tilning struktura tomonini yoritish maqsad qilib qo'yilgan yo'nalishi struktural tilshunoslik deb ataladi.

Xususiy (konkret) tilshunoslik har bir konkret tilning fonetik tizimi, lu'fat tarkibi, grammatik qurilishi va ularning taraqqiyot yo'llari hamda bu tilning boshqa tillarga munosabatini o'rganadi va shu asosda konkret tilning ilmiy grammatikasini yaratishga intiladi.

Umumiy tilshunoslik ma'lum bir tilning emas, balki umuman til qonunlari, tilning paydo bo'lishi, tilning jamiyatdagi o'rni va vazifasi kabi masalalarni tadqiq etadi. SHuningdek, bu fanda

konkret tillarni, til guruhlarini, qardosh tillarni o'rganish natijasida aniqlangan til faktlari umumlashtirilib, muhim ilmiy-nazariy xulosalar chiqariladi.

Umumiy tilshunoslik – inson tilini ilmiy o'rganadigan fan bo'lib, uning asosiy maqsadi tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari, tilning mohiyati, tilning tuzilishi, til va nutq, til va tafakkur, tildagi belgilar tizimi, til va jamiyat, til taraqqiyoti, tilshunoslik maktablari va yo'nalishlari, tillarni ilmiy tadqiq etish usullari haqida ma'lumot berishdan iborat. SHu jarayonda tilning tipologik belgilari aniqlanadi.

Umumiy tilshunoslik fani tilning tabiati va mohiyati, tilning jamiyat va tafakkur bilan munosabati, tilning strukturasi va sistemalilik xarakteri, tilning kelib chiqishi va taraqqiyot qonunlari, tillar tipologiyasi va tasnifi, tilni o'rganish metodlari kabi muammolarni o'rganadi.

Tilshunoslikning lingvistik masalalarini amaliy yo'l bilan o'rganuvchi sohalarini amaliy tilshunoslik sanaladi. Uning eksperimental fonetika, lingvistik tahlil, leksikografiya kabi yo'nalishlari mavjud.

Nazariy tilshunoslik – tilshunoslikka doir asosiy qarashlar, foyalar, nazariyalar haqidagi tizimdir. Unda til haqidagi asosiy tushuncha va tamoyillar, qarashlar umumlashtiriladi. Tilning asosiy muammolari va dolzarb masalalari haqidagi yangi nazariyalar olfa suriladi.

«Tilshunoslik nazariyasi» kursida tillarni o'rganish sohasida quyidagi muammolar doirasida mavjud bo'lgan nazariyalar haqida ma'lumot beriladi:

1. Tilshunoslik tarixida mavjud bo'lgan oqimlar va maktablarda til muammolarining o'rganilishi.

2. Tilshunoslikdagi falsafiy yo'nalish.

3. Tilning nazariy masalalari. Til va nutq. Til va tafakkur. Tildagi belgining tabiati haqida. Mantiqiy va grammatik kategoriyalar. Til va jamiyat. Tilda shakl va mazmun.

4. Til qurilishi masalalari. Til qurilishida pragmatika va sintagmatika. Til fonologiyasi, leksikologiyasi, grammatikasi, so'z yasalihi. Lingvistik tipologiya. Tillarning tipologik va geneologik tasnifi.

5. Tillarni o'rganishdagi qiyosiy-tarixiy, chorishtirish, tasviriy, riyoziyot, avtomatlashtirish, jo'froya metodlar va ularning mohiyati.

5. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi. Til tilshunoslik fanining ob'ekti bo'lib, u insonning bevosita kuzatishi va mustaqil ilmiy izlanishlari uchun ham xizmat qiladi.

Tilshunoslik fani til bo'yicha tadqiqot ishlari olib borganda, boshqa fan materiallarini ham hisobga oladi. Jumladan:

1. Tilshunoslik birinchi navbatda falsafa bilan chambarchas bo'liqdir, chunki falsafa tilshunoslikning metodologiyasini belgilab beradi. Masalan, dialektika, sinergetika, til va tafakkur haqidagi ta'limot tilshunoslikning metodologik asoslarini tashkil etadi.

2. Tilshunoslik psixologiya bilan ham chambarchas bo'liqdir. Tilshunoslik bilan psixologiya o'rtasida mavjud bo'lgan muammolar psixolingvistikada o'rganiladi.

3. Tilshunoslik tarix bilan ham o'zaro bo'liq, chunki tilning lufat tarkibi, uning ish ko'rish doirasi va xarakteri jamiyat tarixi bilan uzviy aloqadadir.

4. Tilshunoslik etnografiya bilan ham bo'liq. etnografiya xalqlarning kelib chiqishi, tarkibi, urf-odatlarini, moddiy, ma'naviy va ijtimoiy madaniyatini o'rganadi. Tilshunoslik fani u yoki bu tilni o'rganishda xalq etnografiyasi materiallaridan foydalanib ish ko'radi.

5. Tilshunoslik tafakkur qonunlari va fikrlash shakllari haqidagi fan bo'lgan mantiq bilan ham bo'liq.

6. Ma'lumki, ijtimoiy tuzumga aloqador, hayot bilan va kishilarning jamiyatdagi munosabatlari bilan bo'langan; ijtimoiy jamiyatning sinflarga bo'linishi, ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini o'zgartirish bilan bo'liq qonunlarni sotsiologiya fani o'rganadi. Bu fan tilshunoslik bilan uzviy bo'liq holda taraqqiy etadi.

7. Qadimiy moddiy madaniyat yodgorliklari asosida kishilik jamiyatining o'tmishini o'rganuvchi fan – arxeologiya ham tilshunoslik bilan bo'liqdir.

8. Tilshunoslik adabiyotshunoslik bilan uzviy boʻlgan gʻandir. Ularning aloqasi, stilistika, adabiy til tarixi, badiiy adabiyot muammolarini oʻrganishda yaqqol koʻzga tashlanadi.

9. Garchi tilshunoslik fani ijtimoiy fan boʻlsa-da, fizika, kibernetika, matematika, fiziologiya kabi tabiiy fanlar bilan ham boʻrliq holda rivojlanadi.

Nutq tovushlari xususiyatlarini tasnif qilish tamoyillarini oʻrganishda fizika fanining akustika boʻlimi tilshunoslikka, uning fonetika sohasiga katta yordam bermoqda.

CHet tillarni oʻqitish, mashina yordamida tarjima qilish, turli tipdagi luratlarni tuzishda tilshunoslik matematik metodlarga va kibernetika fani yutuqlariga tayanadi.

Tovushlar artikulyatsiyasi va eshitish qobiliyatini oʻrganganda, nutqiy qobiliyatning buzilish sabablarini tekshirganda tilshunoslik fiziologiya, tibbiyot singari fanlarning yutuqlariga tayanib ish koʻradi.

Tilshunoslikning turli fanlar bilan aloqasi natijasida har xil nazariyalar paydo boʻldi.

Tilshunoslik til haqidagi mustaqil ijtimoiy-tarixiy fan boʻlib, uning obʻekti boʻlgan til tilshunoslikdan tashqari bir necha fanlar tomonidan oʻrganishni talab qiladigan murakkab soha boʻlib hisoblanadi.

SHunday qilib, tilshunoslik tilning paydo boʻlishi va rivojlanishi, til va tafakkur, til va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlar, tilning jamiyatdagi oʻrni, ichki tuzilishi – tilning tasnifi, uni tahlil qilish usullari va shu kabi masalalarni oʻrganadigan fandir.

2-ma`ruza. TIL IJTIMOIIY HODISA SIFATIDA

Reja:

1. Tilning ijtimoiy mohiyati.
2. Til shakllanishi va rivojining ijtimoiy shartlanganligi.
3. Kishilarning tarixiy birliklari, shakli va til.
4. Adabiy til va adabiy me`yor shakllanishining ijtimoiy shartlanganligi.
5. Jamiyat talabiga ko`ra til sathlarining notekis rivojlanishi.
6. Tilning vazifaviy uslublari.
7. Til tizimi va til qurilishining ijtimoiy shartlanganligi.
8. Sotsiolingvistik nazariyaning shakllanishi va uning ob`ekti.
9. Sotsiolingvistik tipologiyaning mezonlari.
10. Tillarning sotsiolingvistik tasnifi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar: strukturalizm, til, jamiyat, tilning ijtimoiyligi, tilda o'zgarish, nutqiy faoliyat darajalari, uruz, qabila, qabila ittifoqi, xalq, dialekt, til me`yori, nazariy yo`nalishlar, vazifaviy uslublari, til tizimi va qurilishi, tilning ijtimoiy tabaqalanishi, sotsiolingvistika, tipologiya mezonlari, tipologik tasnif.

XX asrning 30-yillarida maydonga kelgan strukturalizm tilni asosan bir tomonlama oʻrganishni, tilning tuzilishi va uni tashkil etuvchi birliklar orasidagi munosabatlarni oʻrganishni tilga oid boshqa masalalardan ustun qilib qoʻydi. Natijada til birliklariga xos boʻlgan shakl va ma`no birligini rad etib, faqat shaklni oʻrganishga zo`r berildi. Ko`p o`tmay bu oqim inqirozga uchrab, qo`yilgan maqsadlarni uzil-kesil hal qila olmadi. Tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi jamiyat bilan uzviy boʻrliq ekani ravshan boʻlib qoldi. Natijada tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan boʻlmish til va jamiyat masalasini yana kun tartibiga qo`ydi.

Til jamiyatning aloqa-aralashuv quroli sifatida jamiyat bilan uzviy aloqadadir. CHunki jamiyatda ro`y bergan har bir o`zgarish shu jamiyatning tilida o`zining ma`lum izini qoldiradi. SHuning uchun ham jamiyat tarixining muayyan jihatlarini yoritishda tarixiy hujjatlar, yozma yodgorliklar o`zlik qilib qolgan joyda lingvistik materiallar yordamga kelishi mumkin. Til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til faqat

jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri, uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bo'liq.

Tilning ijtimoiyligi jamiyatda bajaradigan vazifasi, roli va bizning qanday ehtiyojimizni bajarishi bilan belgilanadi. V. Gumbol'dt va Gegel' asarlarida til kishilarning jamiyatdagi ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilishi haqida fikr bildirilgan.

Til va jamiyat muammosini turli xil dunyoqarash asosida yoritish e. Sepir, B. Uorf, G. O. Vinokur, B. A. Larin, N. YA. Marr, E. D. Polivanov, L. V. SHcherba, L. P. YAkubinskiy asarlarida ham uchraydi. Ularning ko'pchiligida tilning asosiy vazifasi aloqa quroli ekanligi alohida ta'kidlanadi.

1. Jamiyat uzluksiz harakatda, rivojlanishda, o'zgarishda bo'lgani kabi, uning tili tinimsiz harakatda, o'zgarishda, rivojlanishdadir. SHuning uchun ham tilshunoslik tarixida tilni o'rganishda uning tarixiy taraqqiyotiga turlicha munosabatda bo'ldilar. Tilning ijtimoiy shartlanganligi asosida uning ijtimoiy vazifa bajarishi aniqlanadi.

Til jamiyatda nutqiy faoliyat uchun xizmat qiladi. Nutqiy faoliyat esa kishilarning bir-biri bilan aloqasi uchun xizmat qiladi. Nutqiy faoliyat quyidagi darajalar bilan belgilanadi:

1.Motivatsion daraja. So'zlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi.

2.Semantik daraja. Nutqiy faoliyatda ma'nosi mos va tushunarli so'zlarni tanlash darajasi.

3.Grammatik daraja. Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi.

4.Fonetik daraja. Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyatsion to'g'ri talaffuz qilish darajasi.

Sanab o'tilgan darajalar asosida nutqiy faoliyatning ijtimoiy tabiati ta'minlanadi.

2. Til uruf va qabila, elat va millat tarixi bilan chambarchas bo'liq bo'lganligi uchun unda kishilik jamiyatining tarixi bevosita o'z aksini topadi. Har bir tilning paydo bo'lishi va hozirgi holatiga etgunga qadar uruf, qabila, qabila ittifoqlari va xalq tillari darajasiga ko'tarilib, ulardan aloqa vositasi va kurash quroli sifatida foydalanib kelganlar. Jamiyatning o'sha taraqqiyot davrlariga qarab, bu tillar ajdodlarimizning talablarini qondirgan va jamiyat taraqqiyoti hamda sharoit talablariga ko'ra o'z ichki taraqqiyot qonunlari asosida asta-sekinlik bilan taraqqiy etib kelgan. Nihoyat, bizning hozirgi aloqa vositamiz darajasiga ko'tarilgan.

Ijtimoiy jamoa tuzumi davrida uruf va qabilalar ning a'zolari uchun tushunarli va umumiy tillari bo'lgan. Har bir qabilaning ayrim, o'ziga xos dialekti bo'ladi. Qabila aslida dialekt demakdir. Qadimgi davrlarda ajdodlarimiz qabila-qabila bo'lib hayot kechirar ekanlar, ular boshqa kabilalardan farq qiluvchi o'z tillariga ham ega bo'lganlar.

Hozirgi vaqtda har bir tilda bir qancha dialekt va shevalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga xos xarakterli xususiyatlarini saqlab kelmoqda. Bu shevalarning saqlanib kelishi feodal tarqoqligi davri bilan bo'langan bo'lsa ham, ularning paydo bo'lishi davri va saqlanib kelishining asli sababini juda qadim zamondan, ibtidoiy jamoa tuzumi va undan ham oldin boshlangan deb izohlash kerak.

Dialekt va shevalar qadimgi ajdodlarimizning o'zaro so'zlashadigan, aloqa bo'laydigan birdan-bir yagona va maxsus tillari bo'lib xizmat qilgan. Ularning har biri o'z davriga qarab o'zgarib, rivojlanib kelgan.

Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot yo'llarini belgilashda Mahmud Koshfariyning «Devonu lu'fotit turk» asaridagi quyidagi so'zlari muhim ahamiyat kasb etadi: «Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha uruflari bor, men bulardan asosini yozdim, shahobchalarini tashladim» Jamiyatning shundan so'nggi taraqqiyot bosqichida qabilalar birlashish jarayonini o'z boshidan kechira boshladilar. Ana shu ko'p sonli turkiy qabila va qabila ittifoqlaridan o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlari va ularning tillari paydo bo'lgan va rivojlanib hozirgi holatiga etib kelgan. Feodal tarqoqligi emirilishi va uning o'rniga kapitalistik tuzumning paydo bo'lishi hamda taraqqiyoti bilan xalq o'rtasida jonli aloqalarning yo'lga qo'yilishi talab qilinadi. Xuddi mana shunday sharoitda hamma uchun tushunarli bo'lgan yagona bir til zaruriyati tu'riladi. Bunday til o'tgan davrlarda mavjud bo'lgan umumxalq tili bazasida vujudga kelishi juda murakkab va uzoq vaqt o'tishi bilan bo'ladi. Bu til o'zining xarakterli xususiyatlari jihatidan milliy til bo'lib millatning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi va uning uchun aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Kishilarning tarixiy birliklari shakli qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning adabiy tili va me'yori

mavjud bo'lgan. Bu o'rinda taniqli tilshunos B. S. SHvartskopfning quyidagi fikrini keltirish o'rinlidir: «Me'yor masalasi va adabiy tilni me'yorlashtirish bilan bo'liq bo'lgan muammolarni bayon qilish umuman til me'yori, xususan, adabiy til me'yoring mohiyati haqidagi nazariy qarashlar rivojlanishining sharhisiz bu muammoni to'liq yoritib bo'lmaydi.

Gap shundaki, lingvistik adabiyotda me'yor tushunchasining mohiyatiga, bu til hodisasining har xil aspektlariga turlicha yondashilgan va juda ko'p ta'riflar berilgan.

Ana shu har xilliklarda nazariy izlanishlarning bir necha yo'nalishlarini ko'rish mumkin».

Til me'yorini o'rganish bo'yicha mavjud ishlarni kuzatish bu muammolarni o'rganish borasida to'rt asosiy markaz mavjudini ko'rsatdi:

1. Praga tilshunoslik maktabi namoyandalari til me'yorini, adabiy tilning asosiy vazifalarini adabiy til me'yori kodifikatsiyasining amaliy masalalari bilan birga uzviy holda tahlil qildilar. Til me'yori va adabiy tilni me'yorlash ishida B. Gavranek, V. Matezius, A. Edlichka, V. Barnet, E. Vaxek kabilarning xizmatlari diqqatga molikdir.

2. E.Koseriuning ilmiy nazariyalari. e.Koseriu me'yorni ijtimoiy nuqtai nazardan ob'ektiv, tartibga solingan va tanlangan hodisa deb tushunsa, kodifikatsiyani - sub'ektiv, faqat til nuqtai nazaridan to'rti bo'lgan hodisa, kategoriyalar deb tushunadi. Uningcha, til sistemasi va strukturasi tilning hamma hodisalarini o'z ichiga qamrab ololmaydi. Har bir til ifoda tomonidan ham, ma'no tomonidan ham o'zining variantdorlik xususiyatlariga ega. e. Koseriu tildagi variantdorlik tushunchasi sistemaning xususiyatidan emas, balki me'yorning o'z mohiyatidan kelib chiqqan hodisa ekanligini isbotlaydi va nutqda mavjud bo'lgan turli xil chekinishlarni ham me'yor belgilaydi, deb hisoblaydi.

3. Amerika, ingliz va nemis tilshunoslarining ilmiy qarashlari. Ular me'yorning tabiati, xususiyatlarini lingvistik va sotsiolingvistik ishlarida yoritdilar. Me'yorni umumjamoa tomonidan qo'llaniladigan va til jamiyat tomonidan to'rti deb qabul qilingan til shakllari deb tushundilar.

4. XX asr rus tilshunosligidagi ilmiy-nazariy qarashlarni quyidagilardan iborat deb hisoblash mumkin:

1) Me'yorni tilning sistem-struktur imkoniyatlarining o'rganilishi bilan bo'liq holda tahlil qilish.

2) Me'yorni adabiy til ijtimoiy vazifasining kengayishi va uning funktsional rang-barangligining o'sishi bilan bo'liq holda o'rganish

3) Me'yorni adabiy tilning ba'zi sotsiologik jihatlari bilan bo'liq holda kuzatish.

4) Me'yorni nutq madaniyati masalalari bilan bo'liq holda o'rganish.

5) Me'yorni tilning psixologik va kommunikativ jihatlari bilan bo'lagan holda tahlil qilish.

Jamiyat uzluksiz harakatda, rivojlanishda, o'zgarishda bo'lgani kabi uning tili tinimsiz harakatda, o'zgarishda, rivojlanishda bo'ladi. Har bir xalqning tili turli xil rivojlanish bosqichini o'tadi. SHuning natijasida til lufat tarkibi, semantikasi, morfologiyasi, sintaksisida turli o'zgarishlar yuz beradi.

Til sistemasining barcha sathlari ham jamiyat tarixi bilan bir xil bo'langan emas. Jamiyat hayotidagi turli xil yangiliklar shu jamiyat tilining lufat tarkibida o'z ifodasini topganligi tufayli til sistemasining leksik sathi boshqa sath birliklariga nisbatan ko'proq jamiyat tarixi bilan bo'liq bo'ladi.

Tilning leksik sathida jamiyatning turmush tarzi, hayotidagi o'zgarishlar o'z ifodasini topganligi tufayli so'zni tahlil qilish asosida shu til egasi bo'lgan jamiyat hayotiga bo'liq bo'lgan tarixiy ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Masalan, hozirgi o'zbek tilida tub so'z deb qaraluvchi *ora, o'git, o'yin, o'zil, adash, o'sha* so'zlarining; *ola ip kesildi, dumini likkilatmoq* frazeologizmlarining etimologiyasiga e'tibor beraylik.

Til va jamiyat muammosi doirasida ko'zdan kechirish lozim bo'lgan masalalardan yana biri har bir tilning vazifaviy uslublardir.

Vazifaviy uslublarning rivojlanishi tarixiy va zaruriy hodisa bo'lib, bu rivojlanayotgan hamda shakllanayotgan milliy birlikning ijtimoiy-siyosiy, xo'jalik va madaniy hayotning yanada o'sishi, jamiyatda tilga bo'lgan yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishini taqozo etadi. Bu jarayonda har bir tilda uslublarning quyidagi guruhlari shakllandi:

1. Adabiy-badiiy uslub. Buning o'zi she'riy uslub va nasriy uslub deb ikkiga bo'linadi.

2. Ijtimoiy-publitsistik uslub. Bunga gazeta-jurnal, adabiy-tanqidiy ishlar, pamfletlar, maqolalar va ocherklar uslubi kiradi.

3. Ilmiy bayon uslubi. Buning tarkibi nutq vositalarining turli ko'rinishidan iborat (tibbiyot, huquq, falsafa va boshqalar). Ilmiy, ilmiy-ommabop asar, maqola, risolalarning uslubi ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

4. Kasb-hunar, texnika uslubi. Bu ishlab chiqarish, texnika adabiyotlari uslubidir. Bu uslub ishlab chiqarish, texnika, harbiy va boshqa turli xil kasblar sohasida ish quruvchilar uchun xizmat qiladi.

5. Qonunlashtiruvchi hujjatlar, buyruqlar, topshiriqlar uslubidan iborat rasmiy hujjatlar uslubi.

6. Har xil yozishmalar, kundaliklar va xatlarga xos bo'lgan maktubiy uslub.

Jamiyatning madaniy saviyasi har bir kishining tildagi uslubiy jihatlarni egallab olishini, ya'ni uslublardan vaziyatga qarab foydalanishini taqozo etadi.

Til va jamiyat muammosini yanada chuqurroq va aniqroq anglash uchun ularning til tizimi, til qurilishiga munosabatini to'g'ri anglash muhimdir.

Har bir adabiy tilda so'zlaydigan yoki yozadigan kishi sharoit taqozasiga ko'ra tilda mavjud so'zlar, grammatik shakllar, so'z birikmalari va gap tuzilishining ma'lum qismidagina foydalanadi. Mana shu ma'noda tilning zahiraviy imkoniyatlari hattoki jamoa nutqi doirasida ham hech qachon to'g'ri ishga solinmaydi.

Tilning imkoniyatlari uning reallashgan, amalda qo'llanuvchi holatidan doimo ortiq va keng bo'ladi. Har tildagi mana shunday boy imkoniyatlar bu tilning umumiy vositalari tizimini tashkil etadi.

Til tizimini: a) tilda amalda mavjud, qo'llanayotgan, b) tilda o'tmishda qo'llangan, v) tilda kelajakda qo'llanishi mumkin bo'lgan imkoniyatlar majmui, murakkab yirindisi deb tushunish kerak.

Til tuzilishi muayyan davrda qo'llanayotgan real tizimlardir. Til tuzilishi tildagi ko'pqirrali unsurlarning bir butunlik doirasidagi birligidir. Til tuzilishida til tizimidagi imkoniyatlar amalga oshadi. Til tuzilishi har qanday tilning asosi bo'lib, u nutqda turli darajada yuzaga chiqadi, namoyon bo'ladi. Bunga sabab kishilar tildan turli konkret sharoit va holatlarda foydalanadi. Har bir tilning tuzilishi bu tildagi mavjud fonema, morfema, sintaktik qurilmalar yirindisi va ushbu vositalarning o'zaro munosabatidan iboratdir.

Til qurilishining o'ziga xos shakllanishi jarayonida tilning ijtimoiy tabaqalanishi vujudga keladi. Ijtimoiy tabaqalanish natijasida mavjud tilning jamiyat uchun xizmati bir necha yo'nalishda bo'ladi.

1. Hududiy tabaqalanish. Umumxalq tilining son jihatdan nisbatan kam bo'lgan hududiy, sotsial va professional jihatdan umumiylikka ega bo'lgan kishilar foydalanadigan ko'rinishi dialekt deb yuritiladi. Har bir dialekt o'z til sistemasi va strukturasi ega.

2. Nutq jarayoni kimga qaratilganligi bilan farqlanadi. SHunga ko'ra u dialog, monolog va polilog shaklida bo'ladi.

Dialog - nutq tuzilishining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, sotsial nutqiy aloqalarning tabiiy shakllaridan hisoblanadi. Dialog, akad L. V. SHcherba fikri bilan aytganda, «shunday ustaxonaki, unda tilning har turli o'zgarishlari quyiladi va yiriladi».

Katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan nutqiy aloqaning dialog shakli keng tarqalgan. CHunki bu shakl orqali millionlab kishilar ijtimoiy turmushda - oilada, ishlab chiqarish jarayonida, jamoat joylarida fikr almashadi.

So'zlovchining o'ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e'tiborda tutmaydigan nutq monolog hisoblanadi.

Ko'p kishining o'zaro suhbat polilog sanaladi.

3. Adabiy tilning ifodalanish jihatidan tabaqalanishi. Umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum me'yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli adabiy til hisoblanadi. Adabiy tilning ikki ko'rinishi bor: 1) yozma ko'rinish, 2) o'zaki ko'rinish.

4. Tilning ijtimoiy jamoa faoliyatiga ko'ra tabaqalanishi. Tilning inson faoliyatining u yoki bu sohasi bilan bo'liq vazifalariga ko'ra ajratiladigan uslublari vazifaviy uslublar sanaladi: badiiy uslub, so'zlashuv uslubi, publitsistik uslub, ilmiy uslub, rasmiy-ish uslubi.

5. Muayyan ijtimoiy guruh kishilari foydalanadigan til sotsial dialekt sanaladi. Bunday til jargon va argo deb ataladi.

Tilning ijtimoiy yashash va ijtimoiy taraqqiyot sharoitlarini o'rganuvchi sohasi sotsiologiya deb ataladi. Sotsiologiya va lingvistikaning sintezidan iborat bo'lgan bu soha til bilan ijtimoiy hayot faktlari aloqasi; ekstralingvistik omillar ta'sirida til taraqqiyotidagi faol jarayonlar; radio, televidenie, kino kabilarning keng tarqalishi bilan tilning o'zaki va yozma shakli o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi, til siyosatini yuritishning vazifa va shakllari; keng xalq ommasi nutq madaniyatini ko'tarish kabi muammolar bilan shugullanadi.

Sotsiologiya atamasi doirasida til va jamiyat o'rtasidagi munosabat, uning rivojlanishi, xalqning ijtimoiy tabaqalanishi bilan bo'liq holda tilda vujudga keladigan farqlar muammosi o'rganiladi. Sotsiologiya tilning o'zgarish nazariyasiga amal qilib, tilning ijtimoiy muhitga ko'ra o'zgarish xususiyatlarini o'rganadi.

Sotsiologiya nuqtai nazardan ham tillarning tipologiyasi mavjud bo'lib, u tilning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei inobatga olgan holda o'rganadi.

Sotsiologiya tipologiyada quyidagilar mavjud:

1. Tilning grammatikasi va lufatini yaratishga xizmat qiluvchi standartlashtirish mezon. Bunda ma'lum bir tilda gaplashuvchilar tomonidan tan olingan adabiy til tushuniladi.

2. Ma'lum bir tilda gaplashuvchi jamiyatning bor-yo'qligi tan olinsa, bu uning hayotiylik mezon sanaladi. Agar til hayotiy, tirik bo'lsa, bu tilni ona tilim deb biladigan, uni e'zozlaydigan jamiyat ham mavjud bo'ladi.

3. Ma'lum bir tilning jamiyat tomonidan ishlatilishi natijasida uning mo'tadil, bir tekis rivojlanib turishi nazarda tutilsa, tarixiylik mezoniga amal qiladi.

4. Ma'lum ijtimoiy guruh uchun ona tili sifatida xizmat qilayotgan u yoki bu til boshqa tillardan tuzilishi jihatidan tubdan farqlanishi yoki bir tilning varianti sifatida namoyon bo'lishi avtonomlik mezoniga amal qiladi. Turkiy tillarning har biri bir-biriga avtonomdir.

Sanab o'tilgan mezonlar asosida tillarning sotsiologiya tasnifi amalga oshiriladi. Sotsiologiya jihatdan jahon tillarining quyidagi tiplari mavjud:

1. Adabiy til me'yoriga ega bo'lgan, jamiyatda davlat tili, adabiy til sifatida xizmat qiluvchi tillar standart tillar sanaladi. Masalan, o'zbek, rus, tojik, turkman, ukrain kabi tillar.

2. YOzuvga ega bo'lib, o'z davrida mukammal takomiliga etgan, buyuk asarlar yaratilgan tillar klassik tillar sanaladi. Klassik tillar o'z davri uchungina emas, balki tillarning keyingi taraqqiyoti uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday tillarning adabiy tillardan farqi shundaki, ular o'lik tillardir. Masalan, lotin tili, sanskrit tili, sufd tili, xorazmiy tili.

3. Son jihatidan ko'p bo'lmagan kichik xalqlarga xizmat qiluvchi, o'z yozuviga ega bo'lmagan tillar mahalliy tillar sanaladi. Masalan, Amerika mahalliy hindularining tili.

4. Kreol tillar. Mustamlakachilik natijasida dunyoning turli qit'alarida ingliz, frantsuz, ispan, portugal tillari elementlari aralashuvidan tashkil topgan tillar. Masalan, Gaiti, Aruba, Bonayre orollarida paydo bo'lgan gaiti, ispan-nautal, papiyamento tillari kreol tillari jumlasiga kiradi.

5. Pijin tillari. Mahalliy tillarning Evropa tillari bilan chatishuvi natijasida yuzaga kelgan. Pijin tillari kreol tillarining dastlabki bosqichidir. Masalan, rus tilining xitoy dialekti asosida shakllangan til kyaxi deb nomlanuvchi til pijin tilidir.

6. Sun'iy tillar. Maxsus yaratilgan xalqaro aloqa tillari. Bunday sun'iy tillar qatoriga esperanto, ido, volyapyuk, oksidental, interlingva, neo tillari kiradi.

7. Ma'lum bir qabila, xalq, millat tarkibiga kiruvchi kichik hududga tarqalgan aholi tili dialektdir.

Xullas, jamiyatga til qanchalik zarur bo'lsa, til uchun jamiyatning bo'lishi shunchalik zarurdir. Tilsiz jamiyat bo'lmaganidek, jamiyatsiz til ham bo'lmaydi. Uning qonuniyatlarini sotsiologiya o'rganadi.

3-ma`ruza: FONETIKANING O`RGANISH SOHASI VA VAZIFASI

R e j a:

1. Fonetikaning o`rganish ob`ekti va vazifalari.
2. Fonetikaning vazifasi va maqsadiga ko`ra turlari.
3. Asosiy fonetik birliklar.
4. Nutq tovushlari tasnifi.
5. Unli fonemalar va ularning tasnifi.
6. Undosh fonemalar va ularning tasnifi.

Tayanch iboralar: fonetik jarayon, kombinator o`zgarish, pozitsion o`zgarish, akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, diereza, epentiza, gaplologiya, proteza, metateza, progressiv assimilyatsiya, regressiv assimilyatsiya, distant assimilyatsiya, singarmonizm, pozitsion o`zgarish, reduksiya, miqdor reduksiya, kuchli va kuchsiz pozitsiya, alternatsiya, alternatlar, tovush almashinuvi, fonologik (sotsial yoki funksional) aspekt, fonema, fonetik tavsif (xarakteristika), fonologik oppozitsiya, fonologik yoki farqlash alomatlari, binar oppozitsiya, ternar oppozitsiya, ko`p a`zoli oppozitsiyalar, pozitsiya, distributsiya, fonostilistika, fonetik va fonologik transkripsiya, transliteratsiya, antroponimlar, toponimlar, orfoepiya, orfoepik me`yor, fonetik qonuniyatlar, singarmonizm.

Fonetikaning o`rganish ob`ekti va vazifalari. Inson nutqi gaplardan, gaplar so`zlardan, so`zlar tovushlardan tashkil topadi.

Fonetika (grekcha -fone-tovush) tilshunoslikning bir bo`limi bo`lib, tilning tovush tizimini, nutq tovushlarini o`rganadi.

Fonetikada nutq tovushlari 4 tomondan o`rganiladi: 1) nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati, ya`ni artikulyatsiyasi o`rganiladi; 2) tovushlar qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi, ya`ni akustik tomonini hisobga olinadi; 3) nutq tovushlari bo`rin, urfu va ohangning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi; 4) nutq tovushlarining tildagi so`zlar, frazalar va gaplarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qilishi, ya`ni *fonologik* tomoni o`rganiladi.

Fonetikani o`rganishning nazariy va amaliy ahamiyati bor. Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o`rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo`llaniladi. Tilning tovush tarkibini yaxshi o`rganishda, orfografiya masalalarini to`rti hal qilishda, yozuvi bo`lmagan xalqning yozuvini yaratishda, eski yozuvdan yangi yozuvga o`tishda, chet el tillarini o`rganishda, tili chuchuk bolalarning tilini tuzatishda va boshqa sohalarda fonetikaning ahamiyati nihoyatda kattadir.

Fonetikaning quyidagi turlari mavjud:

- vazifasiga ko`ra: umumiy va xususiy fonetika. Umumiy fonetika dunyo tillariga tegishli bo`lgan umumiy fonetik qonuniyatlarni o`rganadi. Xususiy fonetika esa biror konkret tilga xos bo`lgan tovushlar sistemasini o`rganadi;

- maqsadiga ko`ra: nazariy fonetika, amaliy fonetika, eksperimental fonetika. Nazariy fonetika ma`lum bir tilning tovush xususiyatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi. Amaliy fonetika esa muayyan tilning fonetik, orfoepik me`yorlarini o`rganadi. Ostsillograf, kimograf singari alohida apparatlar bilan (yordamida) nutq tovushlari bo`rin, urfu va ohangdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarini o`rganish eksperimental fonetikaning asosiy vazifasidir.

Fonetika o`z tekshirish obektining davrga munosabati nuqtai nazaridan 2 xil bo`ladi: tasviriy (sinxron) fonetika va tarixiy (diaxron) fonetika. Tasviriy fonetika muayyan konkret til tovush tarkibining hozirgi davrdagi ahvolini o`rganadi. Tarixiy fonetika biror konkret tildagi nutq tovushlarining tarixiy taraqqiyotini, qanday o`zgarishlarga uchraganini va bu o`zgarishlarning sabablarini tekshiradi.

Nutqning fonetik qismlarini o'rganishiga qarab fonetika ikki turli bo'ladi: segmental fonetika va supersegmental fonetika. Nutq tovushlari hosil bo'lishi va uning xususiyatlarini o'rganuvchi fonetika segmental (segment-nutq bo'lagi) fonetika deyiladi. Nutq tovushlaridan katta bo'lgan fonetik birliklar: bo'rin, so'z va frazalarni o'rganuvchi fonetikaga esa supersegmental fonetika deyiladi yoki *prosodika* deyiladi.

Asosiy fonetik birliklar: *fraza, takt, bo'zin, nutq tovushlari*.

Grammatika ham nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi: gap, so'z birikmasi (faza), so'z va morfemalarga. Garchi har ikki qatlam nutqning son nuqtai nazaridan bir xil bo'lsa ham sifat jihatidan bir biriga mos kelmaydi.

Faza nutqning eng katta birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanib, o'ziga xos ohangga ega bo'ladi. Masalan: *Quyosh tik kelgan* (1gap, 1faza), *SHipi past, devorlari yupqa, torgina do'konxona, har vaqtdagidek ivirsiq* (bu gapni to'rt frazaga ham, ikki frazaga ham bo'lish mumkin). Frazani jumla deyish ham mumkin. Gap bilan jumla hamma vaqt ham bir biriga to'fri kelavermaydi.

Takt. Frazaning ikki kichik pauzasi orasiga joylashgan va yagona urfu bilan talaffuz qilinadigan bir yoki bir nechta bo'rinning yirindisi takt deb ataladi. Masalan : *Havo bulut edi*. 1,2-so'z urfuli, 3-urfusiz. Urfu olmagan so'zlar urfuli so'zning oldidan va keyinidan kelishi mumkin: oldidan - *na rabotu, za mir* - proklitik elementlar, *bulut edi* – keyinda enklitik elementlar.

Fonetik birlik bo'lmish takt grammatikada so'z birikmasi bilan qiyoslansa, ular hech vaqt bir-biriga to'fri kelmaydi.

Bo'zin. Takt bo'rinlardan tashkil topadi. Bo'rin bir yoki bir necha tovushdan tashkil topib, bir zarb bilan talaffuz qilinadigan fonetik birlikdir. Bo'rin asosan unli tovush bilan boshlanadi.

Nutq tovushi asosiy fonetik birlik sanaladi. U uch aspektda o'rganiladi: akustik, fiziologik, fonologik.

Fizikada tovush to'frisidagi umumiy nazariya akustika deb ataladi. Akustika har qanday tovushlarning, jumladan nutq tovushlarning quyidagi belgilarini farqlaydi:

- 1) akustika tovush kuchi, ya'ni tebranish chegarasiga borliqdir;
- 2) tovushlarning past balandligi tebranish tezligiga, ya'ni bir sekundda bo'ladigan tebranish soniga borliq. Tebranish qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland chiqadi, tebranish kam bo'lsa, tovush past chiqadi;
- 3) tovushning cho'ziq-qisqaligi tebranish vaqtining davomli yoki davomsiz bo'lishiga borliq. Tebranish davomsiz bo'lsa, tovush qisqa chiqadi.

Nutq tovushi tembri (sifati) asosiy ton bilan yordamchi tonlarning va shovqinning qo'shilishidan yuzaga keladi. Tovushning tembri rezonatorlik vazifasini bajaruvchi o'fiz bo'shlifi va burun bo'shlifigining hajmi va shakliga, tovush paychalarida hosil bo'ladigan shovqinlarning qanday bo'lishiga ham borliq. SHunga ko'ra bir kishining ovozi boshqa kishining ovozidan farq qiladi.

Murakkab tovush tebranishining chastotasi bilan boshqa akustik vositalarni kelishtirib turuvchi mexanizm akustika fanida *fil'tr* deb ataladi. Odamning o'fiz bo'shliqlari va burun bo'shliqlari birgalikda unlilarni hosil qiluvchi akustik fil'trni tashkil qiladi.

Fiziologik aspekt. Nutq tovushlari talaffuz organlarining ma'lum harakati bilan hosil bo'ladi. Nutq tovushlari hosil bo'lishda ishtirok etuvchi organga *nutq organlari* deyiladi. Bu organlarning yirindisi esa nutq apparati sanaladi. Nutq apparati: 1. Nafas olish organlari. 2. Bo'fiz bo'shlifi. 3. O'fiz bo'shlifi. 4. Burun bo'shlifi.

Ma'lum bir tilga xos bo'lgan nutq tovushlarini hosil qilishga muvofiqlashgan nutq aparati *artikulyatsion baza* deb ataladi.

Tovush artikulyatsiyasi uch holatda bo'ladi:

1. *Ekskursiya* - tovush hosil qilishga o'tish.
2. *Rekursiya* - tovush chiqarish uchun pauza qilish (to'xtab olish).
3. *Bosh holat* - asli holiga qaytish.

Artikulyatsiyada ikki hodisa juda muhim rol o'ynaydi: artikulyatsiya o'rni va artikulyatsiya usuli.

Tovush hosil qilishda nutq organlarining ishtirok etgan qismi *artikulyatsiya oʻrni* deyiladi. Tovush hosil qilish paytida ikki organing bir-biri bilan jipslashishi yoki jipslashmay, oradan havoning oʻtib ketishi uchun boʻshliq qolishi *artikulyatsiya usuli* deyiladi.

Tovushlarning funktsional jihati. YUqorida nutq tovushlarining toʻrtinchi jihatini fonologik aspekt, deb atagan edik. Fonologiyada tovushlarning funktsional jihatlarini oʻrganilishi ham taʼkidlangan edi.

Fonemani eslaylik. Fonemaga tegishli barcha artikulyatsion-akustik belgilar uning *fonetik xarakteristikasi* deyiladi. Masalan, *p* fonemasining lab-lab, portlovchi, jarangsiz kabi belgilari uning fonetik xarakteridir.

Nutq tovushlari tasnifi. Ovoz va shovqinning ishtirokiga koʻra tovushlar ikkita katta guruh – *unli* va *undoshlarga* ajratiladi.

Artikulyatsion jihatdan unli tovushlar talaffuzida oʻpkadan chiqib kelayotgan havo hech qanday toʻsiqqa uchramasdan oʻtadi, undoshlar talaffuzida esa havo oqimi biror toʻsiqqa duch keladi.

Unlilarning miqdori va sifati barcha tillarda bir xil emas. Masalan: rus 43-6, frantsuz 21-13, arman 30-6, gruzin 28-5, eston 16-9, ingliz 24-21, oʻzbek 23-6.

Jahon tillarining deyarli barchasida undosh tovushlar unlilardan koʻp va shu tufayli ularning funktsional xizmati ham kattadir.

Unli fonemalar va ularning tasnifi. *Unlilar.* Tildagi unlilar sistemasi *vokalizm* deyiladi. Unlilar sof ovozdan iborat, ohangdorlik kuchli boʻladi, ovoz toʻsiqqa uchramaydi, istagancha choʻzib talaffuz qilish mumkin. Nutq jarayonida undoshga nisbatat salmoqli oʻrin tutadi. Hozirgi oʻzbek tilida olti unli fonema bor: *a, o, u, oʻ, i, e*. Ular tasnifida uch holat eʼtiborga olinadi:

1. Tilning gorizontal holati:

a) til oldi: *i, e, a*.

b) til orqa: *u, oʻ, o*.

eslatma: til orqa: *qiliq*.

Til oldi: *oʻrdak, uka*.

2. Tilning vertikal holati:

a) tor unli: *i, u*.

b) oʻrta keng unli: *e, oʻ*.

s) keng unli: *a, o*.

3. Labning ishtiroki:

a) lablashgan: *u, oʻ, o*

b) lablashmagan: *i, e, a*.

Oʻzbek yozuvida olti unli fonemadan tashqari yana toʻrtta yo-lashgan unli yoki grafema bor: *e, yo, yu, ya*.

Undosh fonemalar va ularning tasnifi. Undoshlar. Undoshlar sistemasi konsonantizm deb ataladi.

Oʻzbek adabiy tilida 25 ta undosh fonema bor: *b, v, g, d, z, j, dj, y, k, l, m, n, i, r, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, z, h, ng*. Bu fonemalardan ikkitasi yozuvda alohida harflar bilan ifodalanmagan.

Undoshlarni xarakterlash va tasniflash unlilarga nisbatan murakkabroqdir. Tasnif printsiplari boshqacharoq. Undoshlarning umumiy boʻlinishini koʻrsatuvchi tomonlar asosan beshta:

1. Undoshlarning paydo boʻlish oʻrniga koʻra xususiyatlari: a) lab undoshlari: *b, m, p, v, f*; b) til yoki til-tish undoshlari: *t, d, s, z, sh, j, dj, ch, n, l, r, k, g, ng*; v) boʻʻiz tovushi: *h*.

2. Aytish usuliga koʻra: a) portlovchi: *t, d, p, b, k, q, ch, dj, g, ts, m, n, ng*; b) sirfaluvchi: *v, s, z, sh, j, x, z, f, y*.

3. Tovush paychalarining ishtirokiga koʻra: a) jarangli: *b, v, z, d, j, dj, g, z, y, m, n, r, l, ng*; b) jarangsiz: *p, f, s, t, sh, ch, ts, k, q, x, h*.

Ovozning ishtirokiga ko'ra: a) sonorlar: *m,n,ng,l,r*; b) qolgan undoshlarning hammasi shovqinlilar hisoblanadi.

Tarkibiga ko'ra: a) qorishiq: *ch-tsh, dj -d-j, ts-ts* (afrikat); b) qolganlari sof.

4-ma`ruza: **TOVUSHLARNING NUTQDAGI POZITSION VA KOMBINATOR O'ZGARISHLARI**

Reja:

1. Tovushlarning nutqdagi pozitsion o'zgarishlari. Reduktsiya.
2. Nutqda tovushlarning kombinator o'zgarishlari. Akkomodatsiya. Assimilatsiya.
3. O'zgarishlarning boshqa turlari. Dissimilatsiya. Metateza. Inversiya. Diereza. epenteza. Proteza. Substitutsiya. Tovushlarning almashuvi.

1. **Tovushlarning nutqdagi pozitsion o'zgarishlari.Reduktsiya.** Nutqdagi turli faktorlar natijasida tovushlar bir-biriga ta'sir qiladi. Bunday faktorlardan bin tovushning o'rni, uning boshqa tovushga qo'shni holatda bo'lishi, tovushlarning birikuvi va urfuning tabiatiga bo'liq. Tovushlarning pozitsion va kombinator o'zgarishlari farqlanadi.

Ma'lum holatda ro'y beruvchi tovushlarning o'zgarishi pozitsion o'zgarishshlar deb ataladi. Pozitsion o'zgarishlar uch turga ega: 1) urfuga nisbatan urfuli va urfusiz unlilar farqlanadi; 2) bo'fin va uning tabiatiga ko'ra ochiq va yopiq hamda berkitilgan va berkitilmagan bo'finlar farqlanadi; 3) so'zdagi o'rniga ko'ra so'z boshi, o'rtasi va oxiridagi tovushlar va ular-ning birikmalari farqlanadi.

Unli tovushlarning urfusiz bo'finlarda kuchsizlanishi yoki o'zgarishi reduktsiya deyiladi. Odatda sifat va miqdor reduktsiyasi farqlanadi. Urfusiz yopiq bo'finlarda unlilar cho'ziqligining qisqarishi va kuchli artikulyatsiya qilinishining yo'qolishi miqdor reduktsiya deb ataladi. Masalan, sanash so'zining boshidagi urfusiz /a/, oxiridagi /a/ ga qaraganda ancha kuchsiz va qisqa talaffuz etiladi. Rus tilidagi *gorod, goroda* so'zlarida urfusiz unlilar kuchsiz va qisqaroq talaffuz etiladi.

Tovushlarning urfuga nisbatan o'rniga ko'ra ikki xil pozitsiya farqlanadi: urfuli bo'findagi holati - kuchli pozitsiya deb, urfusiz bo'findagi holati - kuchsiz pozitsiya deb ataladi. Kuchli pozitsiyada unlilar o'z artikulyatsion-akustik xususiyat-larini saqlab qoladi. Kuchsiz pozitsiyada unlilar miqdor va sifat belgilarini yo'qotadi, ya'ni reduktsiyaga uchraydi.

YUqorida ko'rsatilgan miqdor reduktsiyasidan tashqari sifat reduktsiyasi ham bor. Sifat reduktsiyasida bir yo'la tovushning artikulyatsiyasi kuchsizlashadi va tovushning sifati o'zgaradi. Masalan, rus tilidagi *voda, vodi, vodyanoy, vodavoz* so'zlaridagi urfusiz unlilar (o, a) tovushlari doirasida o'zgaradi. O'zbek tili-da bunday xususiyat etarli darajada ko'zga tashlanmaydi. Reduktsiyaga uchragan tovushlar urfuli tovushlarga qaraganda aniq bo'lmagan kuchsiz va qisqaroq talaffuzga ega.

Reduktsiya`ning darajasi faqat tovushning holatiga emas, balki talaffuz stiliga ham bo'liq. Odatda to'liq talaffuz stilida reduktsiya minimal darajada bo'lib, orzaki nutq stilida esa, u maksimal darajada ro'y beradi. Undan tashqari reduktsiyaning darajasi unlilarning tilning ko'tarilishiga ko'ra belgilariga (yuqori, o'рта, quyi) ham bo'liq.

Undosh tovushlar ham pozitsion o'zgarishlarga uchrashi mumkin. O'zbek tilida so'z oxiridagi jarangli undoshlar jarang-sizlashishi bunga misol bo'la oladi (*kitob /kitop/, qand /qant* kabi). Ba`zan ko'p bo'finli so'zlarda so'z oxiridagi jarangsiz undoshlar jarangli bo'lib talaffuz etiladi (*bilak-bilagi, kurak-kuragi, tilak-tilagi* kabi).

Turli holatlarda tovushlarning talaffuzi har xil o'zgarishlarga uchraydi. N.S. Trubetskoy ko'rsatishicha "...amaliy jihatdan aynan bir tovushni bir pozitsiyada ham bir necha marta aniq va bir turda talaffuz etish mumkin emas" [Trubetskoy N.S. Osnovi fonologii. M., 1960, s. 48-49.] Nutqda tovushlarning turli pozitsion o'zgarishlarini qancha chuqur o'rganilsa, shunchalik ko'p tovushlarning turlari aniqlanishi mumkin.

2. Nutqda tovushlarning kombinator o'zgarishlari. Nutqda tovushlarning qo'shni tovushlar ta'sirida miqdor va sifat belgilarining o'zgarishi kombinator o'zgarishlar deyiladi.

Nutqda tovushlarning kombinator o'zgarishlariga akkomodatsiya, assimilatsiya, dissimilatsiya, diereza, epenteza, gaplogiya, proteza, metateza kabi fonetik hodisalar kiradi. Ba'zan bu hodisalarni o'rganuvchi bo'lim kombinator fonetika deb ham yuritiladi. Odatda tovushlarning birikuvi nutq organ-larining turli harakatlariga bog'liq boiadi.

Tovushlar qo'shni holatda kelganda, oldingi tovushlarning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasi bilan bo'flanishi natijasida ularning artikulyatsiya fazalari to'la amalga oshirilmasligi mumkin. Turli artikulyatsion-akustik xususiyatlar tovushlar birikmasida bir-biriga ta'sir qilishi natijasida artikulyatsiya qisqarishi, tovush ba'zan tushib qolishi va boshqa o'zgarishlar ro'y berishi mumkin. Bunday o'zgarishlar ba'zan nutqda talaffuzni iqtisod qilish hisobiga bo'ladi, chunki "... odam o'zining nutqi eshituvchiga qanchalik tushunarli bo'lsa, o'shancha talab etilgan nutq kuchini (ya'ni talaffuzini) sarf qiladi" [Martine A. Osnovi obshey lingvistiki. Novoe v lingvistike. V'p. III.M, 1963, str. 536].

Nutqda talaffuzni iqtisod qilish artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan bir necha undoshlar birikmasini qisqartirib oson talaffuz etishda kuzatilishi mumkin. Nutqda ro'y beravchi bunday iqtisod qilish tendensiyasi kelgusida til doirasiga ham ko'chadi.

Masalan, (str) undoshlar birikmasining talaffuzi qiyinchilik tu'diradi va shu tufayli uni osonlashtirish turli tillarda bo'lgan undoshlar birikmasini umumiy qisqartirish tendensiyasiga bo'ysunadi. Qiyoslang: rus orzaki nutqida "stram" so'zi "sram" yoki nemis tilidagi strom so'zi srom - "yo'nalish" kabi talaffuz etiladi [Serebrennikov B.A. Veroyatnostn're obosnovaniya v komparativistike. M., Nauka, 1974, s. 62].

Quyida har bir kombinator o'zgarishni alohida ko'rib o'tamiz.

Akkomodatsiya. Akkomodatsiya (lotincha accomodatio - moslashuv) keng tarqalgan fonetik hodisalardan biri bo'lib, talaffuz iqtisodi bilan uzviy bo'liqdir. Akkomodatsiya uch turli bo'ladi. Keyingi tovushning ekskursiyasi o'zidan oldin kelgan tovushning rekursiyasiga moslashsa, progressiv akkomodatsiya deyiladi. Aksincha, agar oldingi tovushning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasiga moslashsa, regressiv assimilatsiya deb ataladi. Qo'shni kelgan tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida ularning artikulyatsiyasi moslashuvi o'zaro akkomodatsiya deyiladi. Akkomodatsiya unlilarning undoshlarga va undoshlarning unlilarga moslashuvida ro'y berishi mumkin. O'zbek tilida chuqur til orqa (uvulyar) undoshlardan (*x, z, q*) keyin til oldi unlilari (*i, e, a*) til orqa unlilari bo'lib talaffuz etiladi, ya'ni ularning talaffuzi moslashadi. Aksincha, til orqa unlilari (*u, o*) til oldi undoshlaridan keyin til oldi unlilari bo'lib artikulyatsiya qilinadi. O'zbek tilidagi bu xususiyat progressiv akkomodatsiyaga misol bo'la oladi. Unli tovushlar burun undoshlaridan oldin nazalizatsiya qilinishi regressiv akkomodatsiyaga misoldir. *Non, nom, ming* so'zlarida bir yo'la progressiv va regressiv akkomodatsiya kuzatiladi, chunki ikki burun undoshi orasidagi unli nazalizatsiya qilinadi.

Rus, mordva, chuvash, nemis va fransuz tillarida til oldi unlilaridan oldin undoshlar palatalizatsiya qilinadi [Serebrennikov B.A. Veroyatnostn're obosnovaniya v komparativistike. M., Nauka, 1974, s. 142]1, ya'ni regressiv akkomodatsiyaga uchraydi. Ba'zi tillarda esa, til orqa unlilaridan keyin undoshlar velyarizatsiya qilinadi, ya'ni tilning orqa qismi orqaga yoki yumshoq tanglayga tomon yo'naladi va undoshning ton va shovqini pasayib qattiq talaffuz etiladi. Undoshlarning lablangan unlilar bilan birikuvi natijasida labializatsiya hodisasi ro'y beradi. Ba'zan esa, velyar va lab undoshlari til orqa lablangan unlilari bilan birikishi natijasida *labiovelyarizatsiya* hosil bo'ladi. Bu hodisalar ham akkomodatsiyaning turlari hisoblanadi. O'zbek tilidagi *qunt, bolta, qarta, mingta, kamchil* so'zlaridagi undosh birikmalarning har ikki elementi bir-biriga ta'sir qilib, jarangsiz undoshlar sonorlarni qisman jarangsizlashtiradi va o'z navbatida, sonorlar ham jarangsiz undoshlarda ovoz tonini kuchaytirib, shovqinni pasaytiradi. Bu hodisa o'zaro akkomodatsiyaga misoldir.

Akkomodatsiya tovushlarning hosil bo'lishi o'rni va usuli, labning holati va tovush paychalarining tebranishi va yaxshi tebranmasligiga ko'ra moslashuv orqali amalga oshiriladi. Nutqdagi barcha tovushlar bir-biri bilan artikulyatsiya fazalari orqali bo'flanadi va bu artikulyatsiya

strukturasini tashkil etadi. Tovushlar o'rtasidagi bo'flanishning artikulyatsiya strukturasini chuqur o'rganish yordamida fonetik hodisalar oydinlashadi.

Assimilatsiya. Assimilatsiya (lotincha *assimilatio* - "o'xshash bo'lish") deb tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida ulardan birining ikkinchisiga o'xshash bo'lish hodisasiga aytiladi. Odatda unililar unililarga, undoshlar undoshlarga assimilatsiya qilinadi.

Agar o'zaro ta'sir natijasida tovushlar bir-biriga butunlay o'xshash bo'lib qolsa, to'liq assimilatsiya deyiladi. Agar tovushlarning biror artikulyatsion - akustik belgisi o'xshash bo'lib qolsa, to'liq bo'lmagan (qisman) assimilatsiya deb ataladi. Masalan, *ketdi* (ketti) so'zida (t) va (d) oldingi (t) jarangsiz undosh ta'sirida o'xshash bo'lib qoladi. Tovushlar bir-biriga ta'sirining yo'nalishiga ko'ra progressiv va regressiv assimilatsiya farqlanadi. Oldin kelgan tovush keyingi tovushga ta'sir qilib, o'ziga o'xshatsa - *progressiv assimilatsiya*, aksincha, keyingi tovush oldingisiga ta'sir qilsa - *regressiv assimilatsiya* deyiladi. Tovushlar artikulyatsiya o'rni, usuli, jarangli-jarangsizligi va yumshoq-qattiqligi (bu hodisa rus tilida bor) bo'yicha assimilatsiya qilinadi. O'xshash bo'luvchi tovushlar yonma-yon bo'lsa - *kontakt assimilatsiya*, ular o'rtasida boshqa tovushlar bo'lib, o'xshash bo'luvchi tovushlar bir-biri-dan uzoq bo'lsa - *distant assimilatsiya* deyiladi.

Assimilatsiya bir so'z ichida va so'z birikmalari oralifida ro'y berishi mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi *sotdi*, otgan, rus tilidagi *lodka*, *karobka* so'zlarida progressiv kontakt assimilatsiya jarangsizlanish bo'yicha amalga oshiriladi.

Taqsimot (taxsimot), uluzsifat (uluxsifat), o'taketgan (o'taketgan), o'qchi (o'xchi), tanbur (tambur) so'zlarida regressiv assimilatsiya uchraydi. *Surnay (sunnay), kamay (kannay), tipirlatmoq (tipillatmoq), mahkam (makkam)* (Toshkent shevasida) kabilar to'la regressiv kontakt assimilatsiyaga misoldir. *Qantak (o'rik), qo'ltiqayoq (qo'ltiqayoq), to'znazich (to'nazich)* kabilarda to'la distant assimilatsiya uchraydi. Rus tilida distant assimilyatsiya ko'proq uchraydi: *zdravstvuyte /zdrasti/, pyatnadsat' /pitnadsat'/* kabi.

Assimilatsiya hodisasi ham talaffuzini iqtisod qilishning bir turi hisoblanadi. Assimilatsiya natijasida so'zlar qisqarishi, undagi tovushlarning artikulyatsiyasi o'xshash bo'lib qolishi talaffuzni osonlashtirishga yordam beradi. Turli tillarda assimilatsiyaning tabiati o'ziga xos xususiyatlariga ega. Xususan, nemis tilida jaranglilik belgisi bo'yicha assimilatsiya uchramaydi. Bunday assimilatsiya rus va o'zbek tillariga xosdir.

Distant assimilatsiya ko'proq unililarning o'zaro ta'siri natijasida ro'y beradi va turkiy, fin-ugor, ba'zi german tillarida uchraydi. Masalan, nemis tilida otlarning ko'plik qo'shim-chasidagi unli so'z o'zagidagi unliga o'xshash belgilariga ega bo'ladi. Bu hodisani *umlaut* deyiladi: *Buch "kitob" - Biicher "kitoblar"* kabi.

Progressiv assimilatsiyaning yana bir turi singarmonizm yoki unililarning uyfunlashuvi deb atalib, u so'zlarda (o'zak va affiks-da) unililarning o'xshash artikulyasion-akustik belgilarga ega bo'lishi bilan izohlanadi. Ba'zi afriks tillarida unililar bir so'z yoki so'zlar birikmasi doirasida uyfunlashadi. Ko'pgina urol va oltoy tillarida unililar til oldi va til orqa, hamda lablangan-lablanmagan belgilari bo'yicha uyfunlashadi. Masalan, turkiy tillarida, xususan, turkman, qozoq, qirg'iz, turk, qoraqalpoq tillaridagi so'zlarda til oldi yoki til orqa, lablangan yoki lablanmagan unililar o'xshash holatda uchraydi.

Bunda so'z o'zagidagi unli bilan uning affiksidagi unli uyfunlashadi. Masalan, turkman tilida: *galamlar - "qalamlar", gelinlar - "kelinlar"*, qozoq tilida: *bashtar - "boshlar", koldor - "qo'llar"*, turk tilida: *gol-lar - "qo'llar", gozlar - "ko'zlar"* kabi.

Singarmonizm urfu bilan ham bo'liq bo'lib, ularning har ikkisi so'zning fonetik belgisi hisoblanadi. Nihoyat, assimilatsiya sinxronik (yangi paydo bo'lgan) va diaxronik (tarixiy shakllangan) bo'lishi mumkin. YUqorida ko'rsatilgan umlaut va singarmonizm hodisalari tovushlarning tarixiy assimilatsiyasi natijasida kelib chiqqan.

3. O'zgarishlarning boshqa turlari. Assimilatsiya natijasida nutq tovushlari o'rtasidagi farqlar yo'qolib, ular bir yoki bir necha belgilari bilan o'xshash bo'ladi yoki uyfunlashadi. Biroq bu hodisaga aksincha bo'lgan tovushlarning o'zaro ta'siri ham borki, bunda tovushlarning o'xshash-lik

xususiyati yo'qoladi. Agar so'zdagi ikki bir-biriga o'xshash tovushlardan biri o'zgarib, natijada ular biror artikulyatsion-akustik belgisi yoki bir necha belgilari bilan farqlanib qolsa, **dissimilatsiya** (lotincha dissimilatio - "o'xshamaslik") deyiladi. Masalan, rus va o'zbek o'fzaki nutqida dissimilatsiya ko'p uchraydi: *tumba (tunba), Tambov (Tanbov), tramvay (tranvay), kombayn (konbayn), djemper (djenper), ambar (anbar)* [Avanesov R.I. Russkaya literaturnaya i dialektnaya fonetika. M., 1974, s. 194-198]. Ingliz tilida *marble - "mramor"* so'zi frantsuz tilidagi *marbre* - so'zidan kelib chiqqan bo'lib, so'z oxiridagi (r) tovushi dissimilatsiya natijasida (l) ga ko'chgan.

Metateza (yoki inversiya) hodisasi tovushlar yoki bo'finlarning so'z tarkibida o'zaro o'rin almashishi bilan izohlanadi. Ba'zan so'zda yonma-yon kelgan tovushlarning o'zaro o'rin almashinuvi **inversiya** deb, aksincha, bir-biridan uzoq bo'lgan tovushlarning o'zaro almashinuvi metateza deb yuritiladi. Bu hodisa ko'proq o'fzaki nutqda uchraydi: *mramor (marmar), tuproq (turpoq), yomfir (yofmir), tuxfa (tufxa), supra (surpa)* kabi.

Diereza (yoki tushurib qoldirmoq) hodisasi undosh tovush-larni talaffuzdan tushurib qoldirish bilan izohlanadi: (Toshkent shevasida) *go'sht (go'sh), rest (ros), surtmoq (surmoq), tandir (tanir)* kabi. Agar bir xil yoki o'xshash bo'finlardan biri tushurib qoldirilsa, **gaplogiya** deyiladi. Masalan, morfonologiya so'zi o'rnida morfonologiya, *sariq yoq o'rnida saryoq* kabi.

So'zga tovushni qo'shib aytish **epenteza** deyiladi: *nonko'r (nonga ko'r), ishqiboz* kabi.

So'zning boshlanmich qismiga tovushlarni qo'shib aytilsa, **proteza** deyiladi. Turkiy tillarda, xususan o'zbek tilida (o'fzaki nutqda) rus tilidan kirgan so'z boshida kelgan undosh tovushlar birikmasi oldidan (i), (u) unlilarini qo'shib aytish protezaga misoldir: *stantsiya (istansa, istansiya), stol (ustol), stul (ustul), spravka (ispravka)* kabi.

CHet tilidan kirgan so'zlardagi tovushlarni ona tilidagi tovushlar bilan almashtirib talaffuz qilish **substitutsiya** deyiladi. Odatda, ona tilida bo'lmagan chet tilidagi tovushni ko'proq almashtiriladi. Biroq chet tilidagi tovushga o'xshashroq tovush ona tilida bo'lishiga qaramay, uni almashtirish hollari ko'p uchraydi. CHunki har bir til o'zining alohida tovush sistemasiga ega va undagi tovushlar boshqa tilda qaytarilishi mumkin emas. Bunday tovushlar substitutsiyasi hodisasi atoqli otlarda juda ko'p uchraydi: nemischa: *Vebster - Uebster, Isaak - Isaak*, lotincha: *Teodor - Feodor (Fyodr)*, inglizcha: *Tomas - Tomas* kabilar.

Tovushlarning almashuvi. YUqoridagi tovushlar almashuvi ikki yoki undan ortiq tiUarda uchraydi. Bir tildagi so'zlarning har xil formalarida ham tovushlar almashuvi ro'y beradi. Bunday tovushlar almashuvi alternatsiya deb ham yuritiladi. Almashinuvchi tovushlarni esa, **alternantlar** deyiladi. Tovushlar almashinuvining turli morfe-malardagi xususiyatlarini morfonologiya o'rganadi.

Tovushlarning almashinuvi ikki xil bo'ladi: fonetik (pozitsion) va ta-rixiy. Fonetik almashuv deb tilning hozirgi talaffuz normasiga asosan ro'y beravchi alternatsiyaga aytiladi. Bunday almashuv tovushlarning o'rniga bo'liq bo'lib, ma'lum holatda uchraydi.

1.CHet tilidan o'tgan so'zlarning bunday berilishi **transliteratsiya** deyiladi. Bu haqda keyinroq to'xtaladi. Masalan: *sez - seskanmoq, uyqu - uyxonmoq, sariq - sarqaymoq, bilak - bilagi* kabi. Tovushlar almashuvi slavyan tillarida, ayniqsa rus tilida juda ko'p uchraydi. Masalan, rus tilidagi *ot* - prefiksi sakkiz xil talaffuz qilinadi: *otpusk (otpusk), otzov (odzuf), otxod (atxot), otgadat' (adgadat), ottesnit' (attisnit), otsepit' (atsepit), ottepel' (olttepel), otdelit' (atdelit)*. Ularning har biri fonetik holatiga bo'liq: yumshoq undosh (f), (d) undoshlaridan oldin keladi: affrikatlar (s) dan oldin, (o) urfuli holatda, (a) urfusiz holatda va hokazo [Bulanin L. L. Fonetika sovremennogo russkogo yazika. M., 1970, s. 129].

Ingliz tilida ham yuqoridagiga o'xshash tovushlar almashuvi kuzatiladi. Masalan, otlardagi ko'plik qo'shimchasi -s otning birlik shaklida u tamomlangan undosh yoki unli tovushning artikulyatsion-akustik xususiyatiga ko'ra har xil talaffuz etiladi: jarangsiz undoshdan keyin /s/, siraluvchi undoshlardan keyin /-iz/ va jarangli tovushga tugagan so'zlarda /z/ talaffuz etiladi *maps /mepiz/ - "xaritalar", box /bokiz/ - "qutilar", beds /bedz/ "krovatlar"* kabi. Bu tovush almashinuvlarida assimila-tsiya muhim ahamiyatga ega.

Ba'zi tovushlar almashinuvi tarixiy faktlar asosida tasdiqla-nishi mumkin. SHu sababli ularni tarixiy tovush almashinuvlari deyiladi. O'zbek tilidagi ba'zi affikslar tarixiy jihatdan har xil

bo'lgan: *-gil, -zil, -qil, -kil, -gali, -zali, -kali, -qali* shaklida yozilgan va shunday talaffuz etilgan *g-k-q* tovushlari almashinuvi ana shunday tarixiy jihatdan shakllangan alternatsiyaga kiradi.

Rus tilidagi *k-ch* tovush almashinuvi (masalan, *ruka-ruchka* so'zlarida) undoshlardan keyin kelgan til oldi unlisining ta'siri-da bo'lgan. Aslida sifatlarning suffiksi *-n* bo'lgan. *Ruch-* fonetik holatiga borliq bo'lmay qolgan va *k-ch* almashinuvi pozitsion borliqlikdan chiqib, tarixiy bo'lib qolgan. SHu sababli uni hozirgi rus adabiy tili talaffuz normasi yordamida tushuntirish mumkin emas [Bulanin L. L. Fonetika sovremennogo russkogo yazika. M., 1970, s. 132-133].

Ingliz tilida so'zlarning o'zagida kelgan unilarning almashuvi birqancha feql shakllarini yasashda qo'llanadi va tarixiy assimilatsiyaga misol bo'la oladi: /i: /e/ e/ - *feed, fed, fed* - "boqmoq" (/i: /e/ e/ — *feed, fed, fed* — "boqmoq"), /i: /l/ /l/ - *vin, von, von* (*win, won, won*) - "yutmoq (o'yinni)" kabi.

Tovushlar almashuvi natijasida so'z turkumlari, so'zlarning grammatik shakllari va boshqalarni farqlash mumkin. Tovushlar almashuvi faqat adabiy tilga xos bo'lmay, balki shevalarda juda ko'p uchraydi. Xususan, *a/ e, i /e* tovushlar almashuvi turkiy tillari shevalarida otlarning ko'plik affikslarida uchraydi. O'zbek tili va uning shevalarida bunday tovush almashuvi quyidagicha bo'ladi: adabiy tilda: *otlar - itlar*; o'zbek shevalarida: *atlar - iytlar / iytlar, atlar - itlar /itler, etler*; qozoq tilida: *attar - iytter*.

Fonetik va tarixiy almashuvlari o'rtasidagi o'xshashlik ularning har ikkisi ham morfologik funksiyani bajarishida ko'rinadi. Biroq fonetik tovush almashuvi tilning hozirgi talaffuz normasi bilan bog'liq bo'lsa, tarixiy tovush almashuvi bunday xususiyatga ega emas.

5-ma`ruza: FONOLOGIK NAZARIYALAR

R e j a:

- 1.Fonologiyaning o'rganish ob`ekti, vazifalari.
- 2.Fonologik nazariyalar va fonologik tasnif metodlari.
- 3.Fonologik oppozitsiyalarning tasnifi.
- 4.Fonologiyada distributiv metodning qo'llanilishi.
- 5.Fonotaktika.

Fonologik nazariyalar va fonologik tasnif metodlari. Tilshunoslik tarixida ilk bor yaratilgan fonema nazariyasi Boduen de Kurtenega tegishlidir. Tilshunoslik tarixida birinchi marta fonemalarning psixologik va morfologik izohini berdi. Ushbu izohlar zaminida keyinchalik Moskva va Peterburg fonologiya maktablari vujudga keldi.

E. D. Polivanov dastlabki ishlarida til hodisalarini psixologik nuqtai nazardan o'rganib, tilni ijtimoiy hodisa deb qaraydi. Lekin u fonologiyani psixofonetika deb nomlaydi. Fonemaning fakul'tativ variantlari va kombinator variantlari orasidagi o'zaro munosabatlarni aniqladi, bir fonemaning ikki fonemaga parchalanishi (*divergentsiya*) va ikki fonemaning o'zaro bir-biriga o'xshab qolishi yoki bitta fonema bo'lib ketishi (*konvergentsiya*) nazariyalarini ishlab chiqdi. U morfemani ikki turga - leksik (o'zak) va formal (grammatik) turlarga ajratadi.

L. V. SHcherba fonetika, fonologiya va fonema nazariyasi haqida ham qimmatli fikrlar bildirgan. Fonema nazariyasi uning «Frantsuz tili fonetikasi» kitobida bayon etilgan. Uning fonema haqidagi kontsepsiyasi keyinchalik shogirdlari L. R. Zinder, M. I. Matusевич tomonidan davom ettirildi.

Tilshunoslik tarixida tovush sistemasini o'rganish ikki davr bilan xarakterlanadi:

1. «Fonema» tushunchasi paydo bo'lgunga qadar bo'lgan davr.
2. Fonologiya nazariyalarining yuzaga kelish davri. Bu davr XIX asrning 2 yarmidan boshlab XX asrgacha davom etadi. Bu davrda tovush, harf va fonema tushunchasi farq qilindi va keyincha bo'rin, urfu hamda intonatsiyaning tildagi funktsional tomonlari o'rganila boshlandi.

Fonologiya asoschilari:rus va polyak olimi I.A. Boduen de Kurtene, N.V.Krushevskiy, frantsuz P. Possi, ingliz G. Sunt, shveysariyalik Ferdinand de Sossyur, rus P.K.Us.

Nazariyalar: 1. I.A.Boduen de Kurtenening psixologik fonologiya nazariyasi. («Fonema» tovush tushunchasining kishi ongida his etilgan birligidir).

2. L. V. SHERBA - fizik fonologik nazariya. (Nutq tovushlari fizik, mexanik hodisa hisoblanadi).

3. Leningrad va Moskva fonologiya maktablari nazariyalari. L.V.SHerbaning shogirdlari - ikki oqimda. Moskva - A.A.Reformatskiy, P. S. Kuznetsov, V. N. Sidorov va boshqalar. Leningrad - L. R. Zinder, M. I. Matusevich, A. N. Gvozdev, YU. S. Maslov va boshqalar. Moskva maktabi fonologiyaga ta'rif berishda morfema tushunchasiga, ya'ni tilning eng kichik ma'noli birligiga suyanadi. Bunda morfemalardagi tovush almashuvida ishtirok etuvchi tovushlar bir fonemaga birlashtiriladi. Masalan, *voda, vodi, na vodu* morfemalardagi o\`a\` tovush almashuvi bir o fonemasining variantlari hisoblanadi. Leningrad fonologiya maktabi fonemaga ta'rif berishda so'z formasi tushunchasidan kelib chiqib, yuqorida misoldagi o, a, ` tovushlarining har birini alohida fonemaning vakili sifatida qaraydi.

«Fonema» termini va tushunchasini turkologiyaga birinchi marta 1920 yilda taniqli olim N.K.Dmitriev kiritgan bo'lsa, uni o'zbek tilshunosligida birinchi bor o'sha yillarda professor E.D.Polivanov qo'lladi.

CHet ellarda fonologik nazariyalarning o'rganilishi.

1. Praga lingvistik maktabi.
2. London fonologiya maktabi.
3. Distributiv fonologiya nazariyasi – AQSH.
4. Dikotalik fonologiya nazariyasi – AQSH.
5. Makro va mikrofonema nazariyasi - AQSH,1935.
6. Glossematik fonologiya nazariyasi - Daniya.
7. Ikki po'ronali fonologiya nazariyasi.
8. Generativ fonologiya nazariyasi.

Fonologiya davrida ular o'rtasidagi farq oydinlashtirildi va tovushlar, keyinchalik bo'rin, urfu va intonatsiyaning tildagi funktsional tomonlari o'rganila boshladi. XX asrning 30-yillarida morfonologiya vujudga keldi. Bular haqidagi fikr paydo bo'ladi. Bu haqidagi fikrlar A.Nurmonovning «O'zbek fonologiyasi va morfologiyasi» (Toshkent,1990), A.Abdueazizovning «O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi» (Toshkent, 1992) o'quv qo'llanmalarida o'z ifodasini topgan.

Fonologik oppozitsiyalarning tasnifi. Fonologik jihatdan fonemalar bir-biriga qarama-qarshi qo'yildi: *p-t, s-sh, x-q, a-o, u-i* kabi. Bunday fonemalarning qarama-qarshi qo'yilishi *fonologik oppozitsiya* deyiladi.

Har bir fonema fonologik oppozitsiyaning a'zosi hisoblanadi. Tildagi barcha fonemalar o'zaro oppozitsiyani tashkil qiladi. Bu fonemalarning bo'flanishi va aloqalari yirindisi *fonologik sistema* yoki *fonematik sistema* deb yuritiladi. Fonemalarning o'zaro bo'flanish xarakteri, ya'ni uning qanday ichki aloqada ekanligi *fonologik* yoki *fonematik struktura* deb ataladi. Har bir fonema *fonologik birlik* yoki *element* deyiladi. Har bir til o'zining fonologik sistemasiga ega bo'lib, undagi har bir fonemaning o'z o'rni va funktsiyasi bor. Bir tildagi fonema ikkinchi tilda bo'lishi mumkin emas.

Tildagi so'z va so'z formalarini tashkil etuvchi fonemalarni go'yo yonma-yon qo'ygandek ko'rishga ega sifatida tasavvur qilish mumkin emas. CHunki fonemalar bir-biriga birikish jarayonida har xil o'zgarishlarga uchraydi. Har bir fonema o'zining fonologik (farqlanuvchi) alomatlariga ega. Har xil fonemalar qarama-qarshi qo'yilganda, bu belgilarni aniqlash mumkin. Masalan, *b-p* fonemalari jarangli, jarangsiz belgilari bilan farqlanadi. Ularning qolgan belgilari lab va portlovchi xususiyati har ikkisiga xos xususiyat, ya'ni fonologik emas.

Tildagi fonologik oppozitsiyalar ikki a'zodan iborat bo'lsa, *binar oppozitsiya* deyiladi: *b-p, t-ch, i-u* kabi. Fonologik oppozitsiyalar uch a'zodan iborat bo'lsa, *tenar oppozitsiya* deyiladi: *p-t-k, i-e-a* kabi. Uchtadan ortiq a'zoga ega bo'lgan oppozitsiyalar *ko'p a'zoli oppozitsiyalar* deyiladi: *b-d-g-h*.

Fonologiyada distributiv metodning qo'llanilishi. Tildagi fonemalar bir qancha tovushlarda namoyon bo'ladi. Fonemalar bo'rinlar, so'zlar, so'z birikmalari va frazalarning tarkibida joylashgan. Ular har xil o'rinlarda va holatlarda uchraydi. Odatda bu holatlar *pozitsiya* deyiladi. Fonemalarning har xil aytilish shartlari bo'yicha taqsimlanishi ularning *distributsiyasi* deyiladi.

Distributiv tahlil metodi til birliklarining o'zaro joylashishi, ularning o'zaro birikish qonunlarini o'rganadi. Distributiv tahlil metodi til tizimining fonologik, morfologik va sintaktik birliklarini o'rganishda qo'llaniladi.

Til birliklarining distributsiyasi biror bir birlikning boshqa bir birlik bilan birikish usullari qaerda, qaysi holda va qanday qo'llanish doirasi yirindisidan iborat, degan savollarga javob beradi. Bular distributiv tahlil metodining mohiyatini tashkil etadi.

Bu metod til birliklarining o'zaro joylashishi, ularning o'zaro birikish qonunlarini o'rganadi. Distributiv tahlil metodi til tizimining fonologik, morfologik va sintaktik birliklarini o'rganishda qo'llaniladi.

Til birliklarining distributsiyasi biror bir birlikning boshqa bir birlik bilan birikish usullari qaerda, qaysi holda va qanday qo'llanish doirasi yirindisidan iborat, degan savollarga javob beradi. Bular distributiv tahlil metodining mohiyatini tashkil etadi.

Yana bir jihatga e'tibor beraylik: bo'rin, urfu va ohang nutqni ifodali qilish uchun ekspressiv funktsiya bajaradi. Bu funktsiya tilning stilistika bosqichidagi *fonostilistika* deb ataluvchi qismida o'rganiladi. Xususan, unli va undosh tovushlarni cho'zib aytish, bo'rin orttirish, intonatsiyaning melodiyasi (ohangi) va urfusini odatdagidan ko'ra boshqacha aytish xususiyati fonostilistik belgilardir.

6-ma'ruza: LEKSIKOLOGIYA VA SEMASIOLOGIYA

R e j a :

1. Leksika va leksikologiya haqida umumiy tushuncha.
2. So'z va uning ta'rifi. Til qurilishida so'zning o'rni.
3. So'zning tovush va ma'no tomonlari. Uning tushuncha bilan aloqasi.
4. Semasiologiya – so'z va iboralarning ma'nolarini o'rganuvchi soha.
5. So'z va uning ma'nosi.
6. So'z ma'nolari o'rtasidagi munosabatlar.
7. Omonimlar va ularning turlari.
8. Sinonimlar va ularning tiplari.
9. Antonimlar.
10. Tabu va evfemizmlar.

Tayanch iboralar: *luzat tarkibi yoki leksika, leksikologiya, semasiologiya, tilning ifoda plani, tilning mazmun plani, nominatsiya nazariyasi yoki onomasiologiya, leksik stilistika (uslubiyat), etimologiya, frazeologiya, onomastika, toponimika polisintetik tillar, minimal sintaktik birlik, semantik belgilar, so'zning aktsent kurilishi, so'zning morfemik tuzilishi, atama, so'zning leksik ma'nosi, predmet va tushuncha, nominativ vazifa, kontekst (matn), nutk vaziyati, so'zning grammatik ma'nosi, turdosh otlar, atoqli otlar, denotativ aloqa, segnifikat, struktural aloqa, semema, leksema, sema, konnotativ ma'no, semantik yoki tushuncha maydoni, kontekstologiya (matnshunoslik).*

Leksik ma'no, lu'avliy ma'no, so'zning asosiy (to'g'ri) ma'nosi, so'zning ko'chma ma'nosi, polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifaviy ko'chish, so'z ma'nolarining kengayishi yoki torayishi, omonimlar, haqiqiy omonimlar, omofonlar, omograflar, omofomalar, to'liq omonimlar, to'liq bo'lmagan omonimlar, ekspressiv uslubiy bo'yoqlar, sinonimiya, absolyut sinonimlar, semantik tip, matniy sinonimlar, uslubiy sinonimlar, sinonimik qator, sinonimika, antonimlar, leksik va grammatik antonimlar.

Leksika va leksikologiya haqida umumiy tushuncha. Soʻz tilning asosiy va markaziy birligi hisoblanib, tildagi soʻzlarning jami *leksikani* (lufat tarkibini) tashkil etadi. Tilshunoslik fanining til leksikasini oʻrganuvchi boʻlimi *leksikologiya* (grekcha lexis-«soʻz»va logos-«taʼlimot») deyiladi.

Tilning lufat tarkibiga aloqador barcha birliklar (mas., soʻzlar, frazeologizmlar) *luʼaviy birliklar* deyiladi. Luʼaviy birliklar anglatgan maʼnolarning umumiy xususiyatlaridan kelib chiqib, maʼlum tematik turlarga boʻlinadi. Bunda asosiy vazifani birliklarning luʼaviy maʼnosi bajaradi. Leksik maʼno esa, yuqorida taʼkidlanganidek, umumlashtirish xususiyatiga egadir.

Leksikologiyada soʻzlar quyidagi xususiyatlari boʻyicha oʻrganiladi:

1. Soʻzning semantik qurilishi.
2. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatlari.
3. Leksikadagi soʻzlarning oʻz yoki oʻzlashgan soʻz ekanligi.
4. Qoʻllanishiga koʻra soʻzlarning umumiy yoki chegaralanganligi.
5. Tarixiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi.
6. Soʻzlarning emotsional-ekspresiv boʻyoq yoki stilga munosabati.

Boshqacha aytganda, tilning leksikologiyasini oʻrganish juda keng soha boʻlib, u soʻzlarning hosil boʻlishi, lufat tarkibining boyishi va nutqi, ishlatilishi, maʼnolarning oʻzgarishi, torayishi va kengayishi, turli atamalarning qoʻllanilishi kabi bir qator masalalarni qamrab oladi. SHu tufayli leksikaning turli tomonlarini oʻrganuvchi alohida sohalar mavjud.

Oʻzbek tilidagi luʼaviy birliklarning ayrim tematik turlarini koʻrib oʻtamiz.

Semasiologiya til birliklari (til ishoralari)ni maʼno jihatdan oʻrganadi. Til birliklarining, birinchi navbatda, leksik birliklarining semantik qurilishini va u bilan boʻliq masalalarni oʻrganuvchi soha **semasiologiya** deyiladi. YAʼni u tilning barcha maʼno anglatuvchi birliklarini oʻrganadi.

Leksikografiya tilshunoslikning lufat tuzish ishi bilan, uning nazariy masalalari bilan shuʼullanuvchi boʻlimi hisoblanib, unda til tarkibidagi soʻzlarni maʼlum tartib va maqsad asosida (alfavit tarkibida, nutqda ishlatilish darajasi va shu kabilarga koʻra) yozma ravishda toʻplab lufat tuzish masalalarni oʻrganadi.

Onomasiologiya leksikologiyaning luʼaviy birliklarini nomlash va tushuncha anglatish printsiplari va qonuniyatlarini oʻrganuvchi boʻlimi boʻlib, narsa va hodisalarga nom berish jarayonini qamrab oladi.

Etimologiya soʻzlarning kelib chiqishi masalalari bilan shuʼullanadi. YA sama, qoʻshma soʻzlar va xorijiy tillardan oʻzlashtirilgan maʼnolar bilan ham qiziqadi. etimologiya soʻzning har ikki tomonini, yaʼni shakli va maʼnosini hisobga oladi. Soʻzlarning «biografiyasi»ni, kelib chiqish tarixini oʻrganuvchi soha **etimologiya** (grekcha etymon-haqiqiy, logos-taʼlimot) deyiladi.

Soʻzlarning haqiqiy va birinchi asl maʼnolari va shakllari til tarixi, boshqa tillar va dialektlardagi shu soʻz toʻrri kelgan oʻzakka ega boʻlgan soʻzlar bilan qiyoslash asosida aniqlanadi. Bunda soʻzlarning avvalgi maʼnosi va formalari chuqur oʻrganiladi. Soʻzlarning kelib chiqish tarixi tarix, arxeologiya, geografiya, antropologiya, madaniyat va sanʼat kabi qator fanlar yordamida aniqlanadi.

«Etimologiya» termini tilshunoslikda ikki maʼnoda ishlatiladi. Leksikologiyaning maʼlum tilda soʻzlarning kelib chiqish tarixini oʻrganuvchi sohasi maʼnosida hamda biror soʻzning birinchi asl maʼnosi va shakli maʼnosida.

YAngi soʻzlarning kelib chiqishini aniqlash oson, lekin eski soʻzning qachon paydo boʻlgani va qaysi tildan yoki shevadan olinganini bilish ancha qiyin. Biror soʻzning kelib chiqishini aniqlashda shu soʻz qardosh tillardagi soʻzlarning tovush qurilishi va maʼnolari bilan qiyoslanadi. Misollar: *arxitektor-quruvchi-haykal quruvchi va binoning loyhasini chizuvchi*.

Tilning lufat tarkibiga faqatgina soʻzlar emas, balki turʼun boʻlib qolgan soʻz birikmalari ham kiradi. Tarkibi ancha murakkab boʻlgan turʼun birikmalar *frazeologizmlar* yoki *frazeologik birikmalar (iboralar)* deb ataladi.

Tilshunoslikning frazeologizmlarni ilmiy tadqiq qiluvchi sohasi *frazeologiya* (grekcha phrasis-ibora, logos-so'z, tushuncha, ta'limot) deyiladi

Frazeologizmlar ham tilshunoslikning leksikologiya bo'limi doirasida o'rganiladi

Frazeologizmlarning tarkibida nechta so'z ishtirok etishiga qaramasdan, ular yagona umumiy ma'no bilan birlashada va emotsional-ekspressiv ma'no ifodalaydi. Frazeologizmlar badiiy adabiyotlarda obrazli va ta'sirchan ifoda vositasi sifatida mahsuldor qo'llaniladi.

Frazeologizmlar uch xil bo'ladi:

- frazeologik qo'shilmalar
- frazeologik butunliklar
- frazeologik chatishmalar.

Tarkibidagi bir so'z to'g'ri, ikkinchi so'z esa ko'chma ma'noda bo'lib birikkan iboralar *frazeologik qo'shilmalar* deyiladi: *hordiq chiqarmoq, so'zida turmoq, holdan toymoq* kabi.

Tarkibidagi so'zlarning ma'nosi va grammatik jihati birikib, umumiy ko'chma ma'no beruvchi iboralar *frazeologik butunliklar* deb ataladi: *ko'kka ko'tarmoq-maqtamoq, eti suyagiga yopishgan-ozgin* kabi.

Tarkibidagi so'zlarning ma'nolari bilan ibora ifoda etgan ma'no o'rtasida hech qanday leksik aloqa sezilmagan frazeologizmlar *frazeologik chatishmalar* deyiladi: *sichqonning inini ijaraga olmoq, sichqonning ini ming tanga bo'lmoq, oyoqini tirab olmoq* kabi.

Frazeologik qo'shilma va butunliklar so'zlarni o'zaro biriktirish yo'li bilan yasalgan yaxlit iboralar bo'lib, ularning tarkibidagi ba'zi komponentlarni almashtirish mumkin. Biroq frazeologik chatishmalarining komponentlarini almashtirish mumkin bo'lmaydi.

Xuddi leksikada bo'lgani kabi, frazeologiyada ham *omonimiya, sinonimiya, antonimiya* kabi hodisalar mavjud. Omonimiya: *boshiga ko'tarmoq; sinonimiya: kayfi buzuk-ta'bi tirriq; antonimiya: ko'ngli joyiga tushmoq-yuragiga zul'ula tushmoq* kabi. Polisemiya: *o'ziga kelmoq, xushiga kelmoq; qo'lga tushmoq-asr tushmoq* kabi.

Frazeologizmlar semantik tomondan umumlashgan ko'chma ma'no ifodalasa, grammatik tomondan ularning butunligi komponentlarning o'zaro birikuvi va gapda ham shu tartibni saqlab qolish uchun izohlanadi.

Onomastika atqli otlarni o'rganadigan fan bo'lib, *antroponimika* (odamlarning ismini ilmiy jihatdan o'rganadi), *toponimika* (geografik nomlarni o'rganadi), *etnonimika* (millatlarning nomlarini o'rganadi)dan tarkib topadi.

Terminologiya. Tilda shunday so'zlar borki, ular fan, texnika, adabiyot, san'at va madaniyatga oid tushunchalarni ifoda qilib, bir ma'noda ishlatiladi. Bunday so'zlar *terminlar* deb ataladi. Har bir sohaga oid terminlar birlashtirilib *terminologiya* deb yuritiladi. Mas., tilshunoslik fani o'z terminlariga ega: *unli, undosh...*

Terminlarning ko'p ma'noda ishlatilishi fan uchun ijobiy xususiyat sanalmaydi. Chunki bir terminning turli fanlarda har xil ma'nolarda qo'llanishi ba'zan noaniqliklarga olib kelishi mumkin.

Terminlarning asosiy (ma'nolari) belgilari ularning bir ma'noliligi (monosemantik ekanligi), neytral, alohida emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega emasligi, biror fan va texnika sohasiga tegishli ekanligi bilan izohlanadi. Ba'zan terminlar badiiy asarlarda stilistik talabga ko'ra ishlatilishi mumkin.

Termin uchun kontekstning bo'lishi shart emas.

Har bir fanning o'z terminlar tizimi mavjud.

Terminlar bir-ikki so'zdan va so'zlar birikmasidan iborat bo'lishi mumkin.

Kelib chiqishi jihatdan terminlar har bir tilning ichki resurslariga xos va boshqa tillardan o'zlashgan bo'lishi mumkin. Ichki resurslarga misol: *to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol*.

O'zbek tilida chet tillardan o'zlashgan terminlar juda ko'p. Mas., *meditsina, biologiya, ximiya, fizika...* sohalarida.

Ko'pgina terminlar ular ifodalaydigan tushuncha va jismning nomi bilan butunlay boflanmaydi. Mas., *gagarinit, iravdit*.

Har bir fan va texnika sohasiga tegishli alohida *terminologik luʼatlar* mavjud: *tilshunoslik*, *adabiyotshunoslik* va boshqa fan sohalari. Ular bilan tilshunoslikning *leksikografiya* sohasida atroflicha tanishiladi.

Tilning hozirgi holati va uning tarixiy bosib oʻtgan yoʻli jihatdan leksikologiya 2 turga: *sinxronik* (zamonaviy) va *diaxronik* (tarixiy) leksikologiyaga ajratiladi.

Tilning luʼati *tasnifiy* va *qiyosiy* oʻrganilishi mumkin. Ayrim olingan tilning luʼat boyligini har tomonlama oʻrganish *tavsifiy* leksikologiya, ikki yoki undan ortiq tillarning luʼat boyligini qiyosiy oʻrganish *qiyosiy leksikologiya* deb yuritiladi.

Grammatik distributsiya deganda bir turkumdagi soʻzning boshqa turkumdagi soʻzlar bilan birika olishi tushuniladi. *Leksik-semantik distributsiyada* soʻz maʼnolarining bir-biriga mos kelish-kelmasligi tushuniladi.

Soʻz va uning taʼrifi. Til qurilishida soʻzning oʻrni. «Soʻz fonetik jihatdan shakllangan bir butunlikdir: fonema va morfemalar soʻzning asosiy birliklari, soʻzlar mustaqil birlik boʻlib, oʻz urfusi ega. Urfu soʻzning fonetik jihatdan butunligini taʼminlab, undagi tovushlarni birlashtiradi va shu bilan birga, nutq jarayonida bir soʻzni ikkinchi soʻzdan farqlash uchun xizmat qiladi. Soʻzning butunligini koʻrsatuvchi bir dalil pauzadir», - deydi M. Irisqulov.

Nazarimizda, bu taʼrif birmuncha tarqoqdir. Chunki taʼrifda soʻzning barcha muhim tomonlari oʻz ifodasini topishi kerak. SHu maʼnoda soʻzni quyidagicha izohlash mumkin:

Soʻz borliqdagi hodisa va narsalarning maʼnosini ifoda etuvchi, grammatik jihatdan shakllangan va jamiyat aʼzolari tomonidan bir xil tushuniladigan, tovush shaklida ifodalangan mustaqil va markaziy til birligidir.

Til qurilishida soʻz alohida oʻrin egallaydi. SHuning uchun ham u faqat leksikologiya va semasiologiyada emas, balki boshqa sohalarda ham ilmiy tadqiq etiladi.

Soʻzning grammatik jihatini olib qaraylik. Tilning eng kichik maʼnoli birligi hisoblangan morfema oralifida soʻzning maʼnoli qismlari: oʻzak, suffiks va hokazolar qaralsa, mustaqil soʻz formasidagi gaplar (masalan, nominativ gaplar: *qish*, *sovuq*, *qoronai* kabi) sintaktik jihatdan alohida gap turlari sifatida izohlanadi.

Koʻrinadiki, soʻz qurilishi va semantik jihatdan maʼnoli qismlarga boʻlinish xususiyatiga ega. Bir morfemali va koʻp morfemali soʻzlarning oʻzagi mustaqil maʼnoga ega boʻladi. Demak, soʻz mustaqil maʼnoga ega boʻlgan birlikdir.

Demak, soʻz shakli (tovush shakli) va mazmun birligiga ega boʻlib, semantik va grammatik yaxlitlikni oʻzida mujassamlashtiruvchi birlikdir. U til qurilishida shakl va maʼno jihati bilan toʻrt bosqichda ilmiy tahlil etiladi:

a) fonologik jihatdan soʻzning fonemalar tarkibi va uning aktsent (urfu) qurilishi oʻrganiladi;

b) morfologik jihatdan soʻzning morfemik tuzilishi ilmiy tahlil qilinadi;

v) leksik jihatdan soʻzning atama birlik ekanligi, yaʼni nom qoʻyish bilan boʻliq tomoni qaraladi;

g) semantik jihatdan soʻzning turli maʼno tomoni tadqiq etiladi.

Koʻrinadiki, soʻz til qurilishining barcha sohalari bilan boʻliq.

Soʻzning fonetik qurilishi haqida oldingi darslarda bahs yuritganmiz.

Xoʻsh, uni morfologik jihatdan oʻrganish nima uchun kerak?

Soʻzlar alohida olinganda maʼlum bir maʼnoni anglatishga xizmat qilsa-da, keng maʼnodagi fikrni ifodalay olmasligi mumkin. Ana shunday paytda, garchi soʻzga ikkilamchi boʻlsa-da, grammatik vositalarga ehtiyoj tufiladi. Ular soʻzlarni boʻflashga, ularning shaklini oʻzgartirishga, binobarin maʼnoning oʻzgarishiga ham xizmat qiladi.

SHu nuqtai nazardan soʻz ham, gap ham qurilmadir. Ular maʼlum tarkibiy qismlardan tashkil topgan boʻladi.

Bir qarashda betartibdek tuyulgan soʻzlar aslida oʻzlarining leksik va grammatik xususiyatlariga koʻra turli soʻz turkumlariga ajratiladi.

Leksik xususiyati deganda uning ma`nosi negiz yasovchi elementi nazarda tutiladi. Grammatik xususiyati esa so`zning grammatik shakli, ya`ni qanday grammatik qo`shimchalar olishi, gapda qanday gap bo`lagi bo`la olishi va nihoyat so`zlarning bir-biri bilan birika olishi kabilar hisobga olinadi.

So`zning boshqa so`zlar bilan birikishi, ya`ni distributsiyasi so`zlarning grammatik va leksik-grammatik nuqtai nazaridan qaralishi kerak.

So`zning tovush va ma`no tomonlari. Uning tushuncha bilan aloqasi. So`zni tashkil etuvchi tovushlar predmetning qiyofasi bo`lmay, uning ishorasidir. Narsa ishorasi bo`lmish so`zning tovushlar yirindisi - shartli va ixtiyoriy emas. Unga odamlar tashqaridan o`z hohish irodalariga qarab ta`sir o`tkaza olmaydilar.

B.A.Golovinning ushbu gapi diqqatga sazovordir: «Kishilarnig ongida ham so`zning, ham narsaning fizik va moddiy tuzilishi aks etadi. Demak, narsa bilan so`zning qiyofasi bizning ongimizda birlashib bir butunlikni tashkil etadi».

So`zning fizik qiyofasi bilan u anglatgan narsaning fizik qiyofasi o`rtasidagi bo`flanish birligini *ma`no* deb ataymiz.

Demak, ma`no borliqdagi predmetni aks ettiradi, so`zning moddiy tomoni esa predmetning ishorasi bo`lib xizmat qiladi.

Hozirgi zamon tilshunosligida so`zning ma`nosini *signifikat* atamasi bilan so`z anglatayotgan hodisani esa *denotat* atamasi orqali ifodalanadi.

SHunday qilib, so`zlar bir-biri bilan bo`langan uch jihat: shakl, narsa (hodisa) va mazmundan tashkil topadi.

So`z va u atagan narsa o`rtasida bevosita bo`flanish yo`q. Hozirgi zamon fanining xulosasi shu. Qadimgi YUnonistondagi oqimlar - analogistlar bor degan, anomalistlar - yo`q degan.

*So`z va tushuncha.* So`zning leksik -semantik xususiyatlari uning leksik, grammatik va semantik jihatlarini o`zida mujassamlashtiradi.

YUqorida ta`kidlanganidek, qadimiy tilshunoslikda so`z va nom o`rtasida moslik bor deb qarash ham mavjud edi.

So`zning aytilishi bilan predmet yoki hodisa o`rtasidagi bo`flanish uning ma`nosini yuzaga chiqaradi.

So`zlar aslida turli struktural ko`rinishlarga egadir. SHu tufayli so`zning predmet va tushuncha bilan bo`lanishini shartli ravishda qaramoq zarur. CHunki barcha so`zlar ham predmet, hodisa yoki belgining nomini atamaydi, ya`ni hamma so`zlar nominativ funktsiyaga ega emas. (So`z turkumlari bo`yicha qaraganda ma`lum bo`ladi).

So`z ma`lum nutq vaziyatida yoki matnda o`zining konkret shakliga ega bo`ladi.

So`z biror tushuncha, predmet, hodisa yoki belgini ifodalay oladi. Lekin so`z tushuncha va predmetning aynan o`ziga hech to`firi kelmaydi.

Ayrim olingan so`zga tegishli bo`lib, boshqa so`zlardan farqlay oluvchi ma`no shu so`zning *leksik ma`nosi* deyiladi. O`z leksik ma`nosidan tashqari predmetlik va harakat ma`nolarini ifoda qilinishi *grammatik ma`nosidir*. Grammatik ma`no so`zning leksik ma`nosiga orttirilgan qo`shimcha ma`nodir.

Barcha so`zlar o`z aytilishi, ya`ni tovushlar birikmasi yoki bir tovushdan iborat bo`lgan material tomoniga ega. So`zning material tomoni u ifoda etgan predmetning belgisi deb qaraladi. Til esa ana shunday belgilarning alohida tizimidir.

Tilning mazmun planida so`zning asosiy ma`nosi *semema* termini bilan ataladi, ifoda planida esa *leksema* deb yuritiladi. Masalan, *bormoq, yurmoq, chopmoq, kelmoq, qadam bosmoq* so`zlari turli leksemalar bo`lib, «harakat qilmoq»ni ko`rsatuvchi bir sememaga birlashadi. Ammo bu so`zlarning har biri alohida semasiga ega. Semalar bir so`zning ma`nosini boshqa so`zlardan farqlash uchun xizmat qiladi. Semalar predmet va hodisalarga tegishli bo`lgan ichki va tashqi belgilar yordamida aniqlanadi va ular nutq jarayonida oydinlashadi.

***Semasiologiya – so`z va iboralarning ma`nolarini o`rganuvchi soha.*** So`zning semantik qurilishi shu so`zga xos ma`no (ma`nolar va qo`shimcha stilistik ma`nolar)dan iborat bo`ladi.

YUqorida qayd qilganimizdek, soʻzning semantik qurilishi va u bilan boʻliq hodisalarni oʻrganuvchi soha *semasiologiya* deyiladi.

Har qanday soʻz shakl va maʼno butunligiga egadir: *uy, daraxt, suv, havo* va h.

Tildagi barcha soʻzlar maʼnoli boʻlsa-da, lekin ular maʼnoning eng umumiy xususiyatiga koʻra ham oʻzaro farqlanadi. Masalan, tildagi soʻzlarning asosiy qismi obʼektiv borliqdagi narsa, belgi yoki harakat haqidagi tushunchani bildiradi: *paxta, tuproq, oq, ushlamoq* kabi.

Boshqa soʻzlar esa, yaʼni yordamchi soʻzlar (*bilan, uchun, va, agar*), shuningdek, undov va taqlid soʻzlar (*eh, ura, lip-lip*) tushuncha ifodalaymaydi. Tushuncha ifodalaydigan soʻzlarga leksik maʼnoga ega boʻladi.

YUqorida taʼkidlaganimizdek, soʻzning obʼektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilar haqidagi maʼlumot *leksik maʼno* deyiladi.

Leksik maʼnoli soʻzlar narsa, belgi yoki harakatning konkret (aynan) oʻzini emas, balki ular haqidagi tushunchani ifodalaydi. Tushuncha esa narsa, belgi, harakat kabilarning kishi ongidagi inʼekosidir.

Soʻzlar leksik va grammatik maʼnolaridagi umumiylik va oʻxshashlik alomatlar bilan maʼlum tipga boʻlinadi. Masalan, qarindoshlikni bildiruvchi soʻzlar, xursandchilik va xafachilikni bildiruvchi soʻzlar, turli hissiyot va boshqalarga tegishli soʻzlar alohida leksik-semantik guruhlarini tashkil etadi. Ularni tadqiq etishda «semantik yoki tushuncha maydoni» nazariyasidan, kontekstdan va leksemalarning birikuvidan (bu koʻpincha «valentlik» deyiladi) foydalaniladi.

Har bir leksik maʼno muayyan bir soʻzga tegishli boʻladi. Oʻzi anglatgan narsaga nisbatan olingan leksik maʼno umumlashtirish xususiyatiga egadir. Bu xususiyat *luraviy maʼno* deyiladi.

Soʻzlarning umumlashgan yoki konkret maʼnolari kontekst yordamida aniqlanadi.

Soʻzning semantik qurilishidagi qoʻshimcha ottenkalar emotsional-ekspressiv boʻyoq va stilistik belgidir.

Emotsional-ekspressiv ottenka soʻzning leksik maʼnoga qoʻshimcha tarzda subʼektning his-tuyʼusi, kayfiyati va shu kabi turli munosabatlarni ifodalash xususiyatidir.

Leksik maʼno soʻzning semantik qurilishida albatta boʻladi. emotsional-ekspressiv maʼno soʻzning qurilishida boʻlishi ham boʻlmasligi ham mumkin: *novcha, naynov*.

Stilistik belgi ham semantik strukturada albatta boʻladigan komponent emas: *ozod, hur, sarbast*.

Soʻz va uning maʼnosi. Soʻzlarning tildagi maʼnosi ularning nutqdagi maʼnosidan farq qilishi mumkin. Soʻzlarning tildagi maʼnosi doimiy barqaror boʻlsa, nutqdagi maʼnosi oʻzgaruvchan, barqaror mavzu bilan uzviy boʻlangan boʻladi.

Leksik maʼnoni narsa va hodisalar munosabatiga koʻra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Atash maʼnosi.
2. Koʻrsatish maʼnosi .
3. Toʻʼri maʼno.
4. Koʻchma maʼno (istiora-metafora, metonimiya, snekdoxa).

Koʻrinadiki, soʻzlarni toʻʼri (asosiy) va koʻchma maʼnoda ishlatish mumkin boʻladi. Soʻzning asosiy (toʻʼri) maʼnosi bevosita shu soʻzning atama vazifasi bilan boʻliq boʻladi: *tulki*. Soʻzning oʻzi ifoda etayotgan predmet yoki tushuncha bilan boʻlanmay, shu narsaning biror belgisi yoki holati bilan boshqa narsaning shunday belgisini ifodali qilib koʻrsatish uchun qoʻllanilgan maʼnosi *koʻchma maʼno* deyiladi: *u tulki, erkin xoʻroz*.

Soʻz maʼnolari oʻrtasidagi munosabatlar. Soʻzlar bir yoki birdan ortiq maʼnoga ega boʻlishi mumkin. Bir maʼnolilik hodisasi *monosemiya*, koʻp maʼnolilik hodisasi esa *polisemiya* deb ataladi. Har ikkala hodisa ham soʻzning semantik qurilishiga xos hodisalardir.

Til hodisasi sifatida monosemiyaning emas, balki polesemiyaning oʻrganilishi koʻproq nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Umumisteʼmoldagi soʻzlarning asosiy qismi koʻp maʼnolidir.

Polisemiya deyarli barcha soʻz turkumlariga xos hodisadir: *til-yazik, til-dushman asiri, til-dehqonchilik tili – sir*.

Koʻp maʼnolilik (polisemiya) ikki asosiy yoʻl bilan paydo boʻladi: 1) soʻzning yangi maʼno (maʼnolar) kasb etishi natijasida; 2) koʻp maʼnoli soʻzdagi yoki koʻp maʼnoli affikslar vositasida soʻz yasalishi natijasida: *er-zemlya, er-maydon, er-joy, er-(boshqa erda gaplashaman) oʻrin, vaqt, holat*.

Er soʻzi dastlab, xuddi boshqa soʻzlar kabi bir maʼnoli boʻlgan. Uning hozirgi tildagi maʼnolari esa shu soʻz semantik qurilishining taraqqiyoti natijasidir.

Polisemantik soʻz qancha maʼnoga ega boʻlmasin, bu maʼnolar oʻzaro boʻlangan boʻladi. Xuddi shu xususiyat koʻp maʼnoli soʻzni omonimlardan farqlaydi. Polisemantik soʻz maʼnolari orasidagi aloqa uzilsa (yoʻqolsa), *omonim* vujudga keladi: *gap*.

Til taraqqiyoti jarayonida, uning barcha sohalarida va hodisalarida boʻlgani kabi, soʻzning semantik qurilishida ham oʻzgarish boʻladi: a) yangi maʼno paydo boʻladi; b) maʼno yoʻqoladi.

Soʻz maʼnosining rivojlanishi sifat va miqdor oʻzgarishiga, hattoki tildan umuman tushib qolishiga olib keladi: *uchmoq-koʻz, varrak-samalyot, osh-palov* kabi.

Soʻzlar bir-biriga oʻxshashligi, yaqinligi va nutq situatsiyasida (kontekstda) ishlatilishiga koʻra maʼnolarini oʻzgartirishi mumkin. Soʻzning koʻchma maʼnolarda ishlatilishi barcha tillar uchun xosdir. Soʻz maʼnosining koʻchish usuli toʻrt xil boʻladi: *metafora, metonimiya, snekdoxa, funktsional koʻchish (pero-zoz pati-poʻlat qalam)*.

Til tarkibidagi leksik maʼnolar doimo oʻzaro munosabatda boʻladi. Ayrim soʻzlar anglatgan maʼnolariga koʻra bir-biriga yaqin, boshqalari esa bir-birini inkor etadi, qarama-qarshi maʼno anglatadi. Bu nuqtai nazardan sinonim va antonim soʻzlar farqlanadi. Soʻzlar shakl nuqtai nazardan ham maʼlum munosabatda boʻladi.

SHundan kelib chiqib, til birliklarining quyidagi tiplari mavjud: a) *omonimlar*; b) *sinonimlar*; v) *antonimlar*. Bulardan tashqari *omofonlar, omograflar, paronimlar* singari soʻz tiplari ham mavjudki, ular bilan «Hozirgi oʻzbek adabiy tili»ning «Leksikologiya» boʻlimida batafsil tanishiladi.

Omonimlar va ularning turlari. Talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo maʼnosi bir-biridan tubdan farq qiluvchi soʻzlar: *kuya, sir, chang, boz, tortmoq, yozmoq, chopmoq*.

Ularga grammatik shakllar - qoʻshimchalar qoʻshilganda ham omonimlik xususiyatlarini saqlab qolishi mumkin: *ot-ism, ot-hayvon, yozmoq-pisatʻ, yozmoq-raskrit, nakritʻ* kabi.

Omonimlarni yuzaga keltiruvchi vositalar: a) har xil talaffuzli, fonetik qurilishi farqli boʻlgan soʻzlarning bir xil talaffuz etiladigan boʻlib qolishi: *ot, oʻt* (shevada ular omonim hisoblanmaydi). b) soʻzlarning semantik taraqqiyoti: *dam-nafas, hordiq, bosqon*. v) soʻzlarning talaffuz jihatdan tasodifan mos kelib qolishi: *bank /banka*.

Sinonimlar va ularning tiplari. Fonetik qurilishi (shakli) har xil, maʼnosi esa bir xil boʻlgan soʻzlardir: *aylanmoq-kezmog-sayr qilmoq, pedogok-muallim*.

Bir umumiy (birlashtiruvchi) maʼnosi bilan oʻzaro boʻlanuvchi soʻzlar guruhi *sinonimik qator* deyiladi.

Koʻp maʼnoli soʻzlar har bir maʼnosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorda boʻlishi mumkin: *bitirmoq*.

1) bitirmoq-tugatmoq-tugallamoq, tamomlamoq;

2) bitirmoq-bajarmoq-ado etmoq-oʻrinlatmoq;

3) bitirmoq-tamomlamoq-tamom qilmoq-son qilmoq-sonlamoq-af qilmoq-yoʻqotmoq-yoʻq qilmoq.

Sinonimik qatorni tashkil etuvchi soʻzlar qaysidir jihatlari bilan bir-biridan farqlangani uchun tilda alohida leksik birlik sifatida yashash imkoniyatiga ega.

Sinonimik qatordagi soʻzlar asosan quyidagi hodisalar nuqtai nazaridan oʻzaro farqlanadilar:

1. emotsional-ekspressiv nuqtai nazaridan: *xunuk-badbashara*

2. Uslubda farqlanadi: *odam-kishi-inson*

3. Sinonimik qatordagi soʻzlar hozirgi adabiy tilga munosabati nuqtai nazaridan oʻzaro farqlanishi mumkin: *oʻqituvchi- domla-afandi*.

4. Sinonimik qatordagi soʻzlar maʼnoni qaydarajada ifodalashi jihatdan ham oʻzaro farqlanadi: *qiziq-ʻzalati-antiqa-ajayib-alomat*. Neytral: *qiziq*. Kuchli: *ajoyib, alomat, antiqa*. YAxshi, *durust, tuzuk (kuchsiz)*

Paydo boʻlishi:

1. Soʻz oʻzlashtirish orqali

2. YAngi maʼnoli soʻzlar: *vazifa-topshiriq*

Antonimlar. Birdan ortiq soʻzning oʻzaro antonimik munosabati maʼnodagi zidlikka asoslanar ekan, koʻp maʼnoli soʻz har bir maʼnosi bilan ayrim-ayrim soʻzlarga antonim boʻlishi mumkin: *qattiq-yumshaq; qattiq-saxiy*.

Bir soʻz oʻzaro sinonim soʻzlar bilan yoki oʻzaro sinonim soʻzlar boshqa sinonim soʻzlar bilan antonimik munosabat hosil qiladi.

Xafa-xursand-xushvaqt-xurram-xushnud. CHiroyli-goʻzal-xusndor-xusnli-xushroʻy-koʻxli-koʻrkam-barno-suluv-zebo-latofatli-sohibjamol; xunuk-badbashara-badburush-badqavoq-tasqara-bedavo-taʻvibeoʻxshov-besoʻnaqay-sovuq-badsurat.

Antonimlar bir turkumga oid soʻzlar bilan cheklanadi.

Omofon: *tub-tun, yod-yot, mard-mart*.

Omograf: *tol-daraxt; tol-qurilish material; tok-uzum. tok-elektro toki*.

Paronim: *fakt-pakt; afzal-abzal; amr-amir*.

Tabu va evfimizlar. *Tabu* soʻzi polineziya tilidan (Tinch okeanida yashovchi koʻchmanchi elatlar tili) olingan boʻlib, shaxsiy va diniy odatlar jihatdan biror narsani *man etish* demakdir.

Oʻtmishda biron kishi oʻlganda marhumning nomini aytish man etilgan. *Tabu* etnik tushuncha boʻlib, qandaydir predmetning, harakatning nomini aytishni man qilishdir. Bunday odatning tilga tadbiiq etilishi bilan *lingvistik tabu* yuzaga kelgan. Mas., *ilon-qamchi dasta*.

Odam nutq faoliyatida nutqiy normalarga rioya qilishi lozim. Ahloqiy va madaniy jihatdan qoʻllanishi taqiqlangan yoki noqulay deb topilgan soʻzlar oʻrniga boshqa soʻz va iboralarning qoʻllanishi *evfimizlar* (grekcha euphemco-«yaxshi», «mayin gapiraman» maʼnosida) deb ataladi. Mas., *oʻlmoq*.

Evfimizmlarning maʼlum qismi tabu bilan boʻliq boʻladi. evfimizmlarning koʻpchilik qismi ahloqiy va madaniy jihatdan aytilishi noqulay deb topilgan soʻzlar oʻrnida qoʻllanuvchi soʻz va iboralardir. Mas., *qizamiq-oymoma, chechakgul; sil-uzun oʻzriq*.

Baʼzi olmoshlar ham evfimizm sifatida qoʻllaniladi: *u qilding, bu qilding ishni rasvo qilding*.

Tabu va evfimizmlardan adabiy va badiiy asarlarda muhim tasviriy vosita sifatida foydalaniladi.

7-maʼruza: LEKSIKOGRAFIYA

Reja:

1. *Leksikografiya* tushunchasi
2. Luʼfatlarning turlari: qomusiy va filologik luʼfatlar.
3. Qomusiy luʼfatlar: umumiy va sohaviy luʼfatlar.
4. Filologik luʼfatlar: umumiy va maxsus luʼfatlar.
5. Bir tili, ikki tili va koʻp tili luʼfatlar.

Soʻzlarning biror maqsadda toʻplanib, tartibga solingan yifindisi luʼfat deyiladi. Luʼfat tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari haqidagi soha leksikografiya (grekcha lexicon - luʼfat va grapho - yozaman) deyiladi. Luʼfat tuzuvchi mutaxassislar leksikografiar deyiladi. Luʼfat tuzish

tamoyillari va metodikasini ishlab chiqish, leksikografiar ishini tashkil qilish, lu'fat tuzish uchun asos bo'ladigan kartotekalar tuzish, ularni sistemalashtirish va saqlash leksikografiyaning vazifasidir.

Lu'fatlarning so'zlar va iboralarning qo'llanishini nazariy tadqiq etishda hamda tilga amaliy o'rgatishda ahamiyati katta.

Turli turdagi lu'fatlar tuzish umummadaniy ahamiyatga egadir. Lu'fat alfavit tartibida tuzilib, qulay qo'llanma sifatida xalq ommasiga bilim beradi, madaniy-oqartuv funktsiya bajara-di. SHuning uchun ham bu masalaga katta ahamiyat berilmoq-da. Maxsus nashriyotlar, leksikografik muassasalarning tashkil etilganligini shu bilan izohlash mumkin.

Lu'fat turlari, so'zlik (lu'fatdan izohlanayotgan yoki tarji-ma qilinayotgan so'z) tarkibi, lu'faviy maqolalar strukturasiga kabi masalalar leksikografik nazariyada asosiy masala hisoblanadi. Lu'fatlar, asosan, ikki turga bo'linadi: qomusiy (ensiklopedik) va filologik. Qomusiy lu'fatlarda fan, texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid tushunchalar izohlanadi. Ularda tabiat hodisalari, ijtimoiy hayotdagi voqealar, mashhur kishilar haqida ma'lumotlar beriladi.

So'zning o'zi haqida faqat uning kelib chiqishini ko'rsatish bilan chegaralaniladi. SHuning uchun bunday lu'fatlar tushuncha lu'fat deb yuritiladi. Odatda, bunday lu'fatlarda rasmlar, karta va sxemalar ham keltiriladi.

Qomusiy lu'fatlarda so'z va iboralar alfavit tartibida maqolaning sarlavhasi sifatida qo'yiladi. Qomusiy lu'fatlar maqsad va vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: umumiy qomusiy (ensiklopedik) lu'fat va biror sohaning (qomusiy) lu'fati. Umumiy qomusiy lu'fatlarga "Britaniya lu'fati", "O'zbekiston qomusi" misol bo'ladi. Biror sohaning qomusiy lu'fatlariga "Adabiyot qomusi". "Pedagogik qomus". "Texnik qomus". "Qishloq xo'jalik qomusi" kabilar kiradi. Qomusiy lu'fat SHarqda "Qomus", Farbda esa "Tezaurus" deb ham yuritiladi.

Filologik lu'fatlarda asosiy e'tibor so'zga yoki so'z birik-masiga beriladi va ular har tomonlama izohlanadi. Bunday lu'fatlar ham alfavit tartibida tuziladi va izohlanadigan so'z yoki so'z birikmasi sarlavha sifatida keltiriladi.

Filologik lu'fatlar ikki xil bo'ladi: umumiy va maxsus filologik lu'fatlar. Umumiy filologik lu'fatlarda hamma qo'llaydigan so'zlarning izohi beriladi. Bular bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli bo'ladi.

Qo'yilgan maqsadga ko'ra bir tilli filologik lu'fatlar bir qancha turlarga bo'linadi. Masalan, izohli lu'fatlar, maxsus lingvistik lu'fatlar: etimologik lu'fat, morfem lu'fat, frazeologik lu'fat, sinonim so'zlar lu'fati, orfoepik lu'fat, chappa lu'fat, atoqli otlar lu'fati, joy nomlari lu'fati, mashhur yozuvchilar asarlari lu'fati kabilar.

Masalan, izohli lu'fatda so'zlarning barcha leksik ma'nolari keng izohlanadi. Har bir so'z izohi kichik maqola shaklida beriladi va izohlanayotgan so'z sarlavha qilib ko'rsatiladi. Bunga "O'zbek tilining izohli lu'fati", 5 jildli, "Ingliz tilining Oksford izohli lu'fati", 17 jildli "Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazfka", S.I.Ojegovning bir jildli "Slovar' russkogo yazika" kabilar misol bo'ladi. Olim Usmonov va Renat Doniyorovlarning "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lu'fati" shular qatoriga kiritiladi.

Sinonim so'zlar lu'fatida sinonimik qatorga kiruvchi har bir so'zning ma'no o'ttenkalari, stilistik funksiyalari bayon qilinadi. Bunga A.Hojievning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lu'fati" misol bo'ladi. etimologik lu'fatlarda so'zlarning kelib chiqishi, ularning dastlabki shakli va ma'nosi, til taraqqiyoti davomida ularda yuz bergan o'zgarishlar izohlanadi.

M.Fasmerning "Etimologicheskiy slovar' russkogo yazfka", e.V. Sevortyaning "Etimologicheskiy slovar' tyurkskix yazfkov", SH. Rahmatullaevning "O'zbek tilining etimologik lu'fati" ana shunday lu'fatlardir.

Morfemik lu'fat so'zlarning qanday morfemalardan tuzilganini alfavit tartibida izohlovchi lu'fatdir. Jumladan, *mukofotlanmoq* so'zi mukofot (Ian) moq morfemalaridan tuzilgan. (Qarang: A.Fulomov, A.N.Tixonov, R.Qo'nfurov. O'zbek tili morfem lu'fati. Toshkent, "O'qituvchi", 1977). Frazeologik lu'fatda tildagi frazeologik birliklarning (iboralarning) semantik va grammatik xususiyatlari misollar yordamida izohlanadi. Unda frazeologik omonimlar, sinonimlar va antonimlarni yonma-yon keltirish bir frazeologik iboraning turli variantlarini berish juda foydalidir. Misol: *Ko'ngli qattiq-qattiq ko'ngil. Rahm-shafqati yo'q.* Varianti: *toshko'ngil; toshko'ngilli; tosh-*

ko'ngil (ekan)ligi. Sinonimi: *tosh yurak-yuragi tosh*. Antonimi: *ko'ngil (i) bo'sh*; *ko'ngil(i) yumshoq-yumshoq ko'ngil*. O'xshashi: *baeritosh*; *mehritosh*... [Rahmatullaev SH. O'zbek tilining izohli frazeologik lufati. Toshkent. "O'qituvchi", 1978, 21-bet].

So'zlarning qanday harf bilan tugaganiga qarab alfavit tar-tibida tuzilgan lufat chappa lufat deyiladi. Masalan, *a* harfi bilan tugagan so'zlar quyidagicha beriladi: *arfa, bola, dona, so'na, pona, to'nka, shona* kabi. Bunday lufat so'z yasalishi, morfologiya va leksikologiya bo'yicha olib boriladigan turli ilmiy-tadqiqotlar uchun manba boiishi mumkin.

Bulardan tashqari, chappa lufatlar tilning fonetik qonuniyatlarini, sheqriyat sirlari (qofiya bo'yicha)ni o'rganishda yordam beradi. (R.Qo'nfurov va A.Tixonovlarning "Obratny slovar' uzbekskogo yazrka" kitobi).

Izohli lufatlar tuzilishiga ko'ra ikki xil: alfavit tartibidagi lufatlar va uya tartibidagi lufatlar.

Birinchi turdagi lufatlarda so'zlar alfavit tartibida berilib izohlanadi. YUqorida ko'rsatilgan izohli lufatlar mana shu tartibda tuzilgan.

Ikkinchi turdagi lufatlarda faqat o'zaklarga alfavit tartibida joylashtiriladi. YAsama so'zlar esa o'zak maqolachasining ichida (uyasida) izohlanadi. Bunday lufatlar bir uyada keltirilgan so'zlarning ma'no va shakl jihatdan boglanishlari haqida ma'lumot beradi. Ikki til doirasidagi tarjima lufatlarida bir tildagi so'z yoki so'z birikmasi boshqa tilga tarjima qilib beriladi. Bunga ruscha-o'zbekcha, inglizcha-o'zbekcha, fransuzcha-o'zbekcha, nemischa-o'zbekcha lufatlar kiradi. CHet tilini o'rganuvchilar uchun mojallangan qisqa tarjima lufatlari ham mavjud. Ba'zan tarjima lufatlari bir necha tillar doirasida bo'ladi. Masalan, "Slovar' naibolee upotrebitel'nyx slov angliyskogo, nemetskogo, frantsuzskogo i russkogo yazikov" kabi.

Filologik lufatlarga turli sohalarga oid lufatlar ham kiradi. Bularda fan, texnika, ishlab chiqarishning ma'lum sohasiga oid so'z-terminlar izohlanadi. Soha lufatlari ichida eng keng tarqalgani terminologik lufatlardir. Bunday lufatlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli bo'ladi. Bir tilli terminologik lufatlarda bir tilning ma'lum sohaga oid terminlari izohlanadi. Bunga O.S.Axmanovning "Slovar' lingvisticheskix terminov" (1966) va D.E.Rozental, M.A.Telenkovalarning "Spravochnik lingvisticheskix terminov" (1972) nomli kitoblari, H.Hasanovning "Geografiya terminlari lufati" (1964). H.Homidiy, SH.Abdullaeva, S.Ibrohimovalarning "Adabiyotshunoslik terminlari lufati" (1967), Olim Usmon tahriri ostida nashr qilingan "Ijtimoiy-siyosiy terminlar lufati" (1976) kabilarni kiritish mumkin.

Ikki tilli terminologik lufatlarga N.T. Hotamovning "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lufat"i (1969). SH. Bayburov va N. Takanaevning "Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lufat"i (1963) kabilar kiradi.

Ko'p tilli terminologik lufatlarga A.A.Asqarov va H.Zohidovlarning "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lufati" (1964) ni misol qilib ko'rsatish mumkin.

CHet so'zlar lufati ham terminologik lufatlarga o'xshab ketadi. Bunda ham, asosan, chet tillardan o'zlashgan so'zlar izohlanadi.

Lufatlarning turi yuqoridagilari bilan cheklanmaydi. Tematik, differensial, yangi so'zlar, qisqartma so'zlar, chastota, qofiya lufatlari ham mavjud. Masalan, tematik lufatlarda so'zlar ma'nolariga ko'ra gurahlanadi. Bunday lufatlar biror fikrni ifodalash uchun eng qulay so'zlarni topish imkoniyatini beradi. Bunga ingliz tili asosida tuzilgan Roje (Roget) lufati, Muhammad YOqub CHingi tomonidan tuzilgan "Kelurnoma" nomli (XVIII asr) lufatning oxirgi XV bobi misol bo'ladi.

Xalqning oqsib borayotgan talablarini qondirish maqsadida lufatning yangi-yangi turlari yaratilishi tabiiydir.

Hozirgi tilshunoslikda tezauras lufat (grekcha thesayros - manba) yoki ideografik lufat tuzish masalasi ustida ish olib borilmoqda. Tezauras lufat ma'lum so'z bilan ma'nolari boflanuvchi barcha so'zlarni qamrab oladi.

Lufat - so'z xazinasini, undan o'rinli va maqsadga muvofiq foydalanish inson bilimini kengaytirish, lufat boyligini oshirishda hamda fikrni to'fri va ravon ifodalashda muhim omildir.

8-ma`ruza: GRAMMATIKA

R e j a:

1. Grammatika va uning tarkibiy qismlari.
2. Grammatik ma`no va grammatik shakl.
3. Grammatik kategoriyalar va ularning ifodalanish usullari.
4. Sintetik va analitik tillar.

Tayanch iboralar: *tilning grammatik qurilishi, nutqning grammatik strukturasi, morfologiya, sintaksis, kategorial va nokategorial shakllar, so`z birikmasi, gap, tarixiy grammatika, falsafiy grammatika, umumiy grammatika, qiyosiy grammatika, tasviriy grammatika, transformatsion grammatika, logik va grammatik kategoriyalar, struktural tilshunoslik, til sistemasini (tizimini) tadqiq qilish metodlari, distributiv analiz (tahlil) metodi, til elementlari, distributsiya, kontrast distributsiya, bevosita tashkil etuvchilarga ajratish metodi, transformatsion analiz metodi, yadro gaplar, sintaktik metonimiya, leksik ma`no, grammatik ma`no, kelishik qo`shimchalari, fe`l zamonlari, sifat darajalari, affiksatsiya, egalik affikslari, kelishik shakllari, intonatsiya (ohang), melodika, urzu, takror, reduplikatsiya, ichki flektsiya, suppletivizm.*

1. Grammatika va uning tarkibiy qismlari. Grammatika tilshunoslikning tarkibiy qismi bo`lib, tilshunoslikning boshqa sohalar bilan aloqasi ko`p qirrali va murakkabdir.

O`tmishda grammatika to`fri yozish va gapirishga yordam beruvchi qonun va qoidalarni o`rgatadi deb tushunilgan. Bugungi kunda grammatika termini tilshunoslikda ikki ma`noda qo`llaniladi. Grammatika deyilganda, birinchidan, *tilning grammatik qurilishi*, ikkinchidan, *tilning grammatik qurilishi haqidagi fan* tushuniladi. Ikkinchi ma`noda grammatika so`zlarning ma`lum turkumlarga bo`linishi, ularning har biriga xos formalar, nutqning grammatik qurilishi haqidagi fandır.

Ma`lumki, til kishilik jamiyatida fikr almashish quroli sifatida xizmat qiladi. Kishilarga fikr almashish imkoniyatini yaratib berish uchun har bir til ma`lum miqdordagi grammatik vositalarga ega bo`lishi kerak. Lekin gapning hosil bo`lishi uchun so`zlarning o`zi kifoya qilmaydi. Gapda so`zlar har bir tilning grammatik va fonetik qoidalari asosida birlashib, ma`lum bir fikrni ifodalaydi.

Tilning grammatik qurilishi o`z kategoriyalari va birliklariga ega. Bular so`z formalari, so`z birikmalari va gaplardir.

Grammatika ikki qismdan iborat: *morfologiya* va *sintaksis*. *Morfologiyada* so`z turkumlari, uning kategoriyal va nokategoriyal shakllari o`rganiladi. *Sintaksis* nutqning grammatik qurilishi haqidagi ta`lim bo`lib, so`z birikmasi, gap va undan yirik bo`lgan birliklarni o`z ichiga oladi.

Grammatikaning quyidagi turlari mavjud:

- tarixiy grammatika
- falsafiy grammatika
- umumiy (universal) grammatika
- qiyosiy grammatika
- tasviriy grammatika (deskriptiv)
- transformatsion grammatika.

Tarixiy grammatika biror bir tilning grammatik qurilishida ro`y bergan o`zgarishlar taraqqiyotini o`rganadi.

Falsafiy grammatika ning asosiy vazifasi til va tafakkur, logik va grammatik kategoriyalarning aloqa imkoniyatlarini o`rganadi.

Umumiy grammatika qaysi til oilasiga mansub ekanligidan qat`iy nazar, hamma tillarga xos bo`lgan umumiy xususiyat va qonuniyatlarini belgilaydi.

Qiyosiy grammatika tillarning grammatik tizimini bir-biri bilan taqqoslab, qiyoslab, ularga xos umumiy va xususiy belgilarni o`rganadi.

Qiyosiy grammatika o'z navbatida *qiyosiy-tarixiy* va *tipologik-qiyosiy grammatikalarga* bo'linadi. Rasmus Rask (1787-1832) «Qadimgi island tili va island tilining paydo bo'lishi». YA.Grimm «Nemis tili grammatikasi»(1819).

Tasviriy (deskriptiv) *grammatika* biror konkret til grammatik qurilishining hozirgi (sinxron) holatini o'rganadi. Deskriptiv grammatikada til birliklari va ularning mohiyatini aniqlashda formal metodlardan foydalaniladi. Deskriptiv grammatikada tilning qurilishini tahlil qilish jarayonida ma`no e`tiborga olinmaydi.

Struktural tilshunoslik tilning ichki qurilishi, til sistemasini tashkil etgan elementlarning orasidagi munosabatlar, oppozitsiyalarni o'rganishga katta e`tibor beradi. Struktural tilshunoslik tilni o'rganishda va fanning predmetini belgilashda o'ziga xos yangi oqimdir.

Til tizimini tadqiq qilishning ikki metodi mavjud: *destrubutiv analiz metodi* va *transformatsion analiz metodi*.

Birinchi metod. L.Blumfeld. »Til«, Z.Xarris. »Struktural tilshunoslikning metodlari« (1951). Bu metod tilshunoslikda keng qo'llanilmoqda. U til birliklarining (fonema, morfema, so'zlar) distributsiyasi (qo'llanish o'rni, joylashishi) turlicha bo'ladi, degan nazariyaga asoslanib, til tizimini tashkil etgan elementlarning o'zaro birikishi qonun-qoidalarini o'rganadi. U birmuncha ob`ektiv metoddir.

Distributiv metod yordamida til birliklari aniqlanadi va bu metod fonema, uning variantlari, morfemalarni, allamorflarni aniqlashga yordam beradi. Ammo sintaksisga xos bo'lgan masalalarni o'rganishda bu metodning imkoniyatlari cheklangan.

SHuning uchun tilda bevosita tashkil etuvchilarga ajratish metodi paydo bo'ldi. Bunda gap bevosita ikki qismga ajratib tekshiriladi. Mas., ot qism va fe'l qism. Bu metod distributiv tahlilni o'z ichiga olgan holda sintaktik birliklarni analiz qilishda qo'llaniladigan formal metoddir.

Bu metodning qiyinchiliklari:

1.Morfologiya bilan sintaksis aralashtirib yuboriladi, so'z birikmalari va gap bir-biridan farqlanmaydi.

2. Bir xil strukturaga ega bo'lgan, ammo mazmun jihatdan har xil bo'lgan so'z birikmalari bu metod bo'yicha bir xil analiz qilinadi. Mas., *To'yga ko'p keksa erkaklar va ayollar kelishdi* jumlasini analiz qilganda, *keksa* so'zining qaysi so'zga tegishli ekanligini aniqlash qiyin (erkaklargami yoki ayollarga).

3. Bu metod til sintaktik yarusining elementar birligini va sodda sintaktik birliklarning tashkil topishi va tarixni ko'rsatib berolmaydi.

Bevosita tashkil etuvchilarga ajratish metodining yuqorida ko'rsatib o'tilgan kamchiliklarni bartaraf etish ehtiyoji transformatsion analiz metodlarining yaratilishida asosiy omil bo'ldi.

Transformatsion grammatika hozirgi tilshunoslikda, xususan, sintaktik va stilistik izlanishlarda eng ko'p qo'llanilayotgan metod yordamida ish ko'radi.

Ma`lumki, distributiv metod yordamida til yaruslarining birliklari: fonema, morfema, ularning qo'llanilish o'rinlari aniqlansa, bevosita tashkil etuvchilarga ajratish metodida esa bu gapning ichidagi sintaktik munosabatlar o'rganiladi.

Transformatsion metodning asosiy mohiyati quyidagilardan iborat:

Har bir tilda son-sanoqsiz gaplar mavjud va bu yangi gaplar tinglovchi tomonidan to'g'ri tushiniladi. Tabiiy quyidagi savol turiladi: Qanday qilib nutq eshituvchi shu paytgacha eshitmagan yangi gaplarni tushunadi? Buning asosiy sababi shundan iboratki, nutqda mavjud bo'ladigan cheklanmagan miqdordagi gaplar, ma`lum miqdordagi elementlar sintaktik modellar asosida paydo bo'ladi. Lekin bu sintaktik modellar (yadro gaplar) ning soni chegarali va amalda faqat bir necha bo'lishi mumkin. Mas., ot qism - fe'l qism.

Gapning elementar, sodda modellari transformatsion grammatikada *yadro gaplar* deb ataladi. Bu model asosida tuzilgan gaplar o'sha yadro gapning *transformasi* hisoblanadi.

Transformatsion analizning asosiy maqsadi tilda mavjud bo'lgan son-sanoqsiz gaplarning ma`lum sondagi sintaktik modellari-yadro gaplardan tuzilganini o'rganadi.

Transformatsion metodning asosida til tizimi sintaktik yarusning o'zi bir necha kichik sistemalardan tashkil topadi, degan foyda yotadi. Bulardan biri asosiy yadro gap bo'lib, ikkinchisi

esa yadro gaplardan hosil bo'lgan transformalardir. Transformalarning yadro gaplardan hosil bo'lishini o'rganish jarayoni *transformatsion analiz* deyiladi.

2. Grammatik ma'no va grammatik shakl. Leksik ma'no individual ma'no hisoblanadi, bir ma'no bir so'z bilan bo'lingan bo'ladi. Grammatik ma'no leksik ma'nodan tubdan farq qiladi. U leksik ma'noga o'xshab tashqi dunyodagi narsa va voqelarni aks ettirmaydi va individual xususiyatga ham ega bo'lmaydi. Ular umumiy ma'nolardir.

Leksik va grammatik ma'nolar o'z xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qilsa ham nutqda bir-biri bilan uzviy bo'lingan. Biri ikkinchisiz voqe bo'lmaydi. Grammatik ma'no leksik ma'noga qo'shimcha ravishda namoyon bo'ladi va turli grammatik munosabatlarni ifodalaydi: Bir so'zning ikkinchi so'zga munosabatini, so'zning shaxsga, songa, zamonga va h. ga bo'lgan aloqasini ko'rsatadi. Masalan: *uy, nok, kitob, tulki, neytron, bo'zin*. Ularda olti leksik ma'no, ammo bir grammatik ma'nosi bor. Predmetlik, birlikda, bosh kelishikda.

Odatda leksik ma'no konkret, real; grammatik ma'no umumiy bo'ladi.

Grammatik ma'no ifoda hosil qiluvchi vositalar quyidagilar:

Affiksatsiya. Ba'zi olimlarning fikricha, tillarda eng ko'p tarqalgan vositalardir. Ikki turga ajraladi: forma yasovchi affiksial grammatik morfemalar, so'z o'zgartiruvchi affiksial grammatik morfemalar. Bu hamma tillarda bir xil emas.

Intonatsiya. U o'z ichiga melodika bilan urfuni oladi. Bu vositalar ham tilda grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi.

Melodika. Melodika deganda, ton balandligining o'zgarishi tushuniladi. U asosan xitoy-tibet tillarida katta ahamiyatga egadir. Bu tillar uchun affiksatsiya, umuman olganda, yot narsadir. Xitoy-tibet tillar oilasiga kiruvchi xitoy tilida to'rtta ton mavjud bo'lib, so'zning ana shu tonlardan qaysi biri yordamida talaffuz qilinishiga qarab so'zning ma'nosi o'zgaradi. Mas., *ma-ona, kanop, chumoli, so'kinmoq*.

Urzu. O'zbek va ingliz tillarida urfu so'zlarning leksik ma'nolarini ajratishda ishlatiladi: *yangi* (sifat), *yangi* (ravish).

Takror. Takror biror grammatik ma'noni ifodalash uchun bir so'zni ikki marta takrorlash bo'lib, u lingvistikada *reduplikatsiya* (lat-ikkilanish) deb yuritiladi. Mas., malay tilida - *orang-odam, orang-orang-odamlar*, xitoy tilida *sin-yulduz, sin-sin-yulduzlar*. O'zbek tilida *sariq-sapsariq, ko'k-ko'm-ko'k*.

Ichki flektsiya. U turli grammatik ma'nolarni ifodalash uchun so'z tarkibidagi tovushlarning o'zgarishidir. Mas., *arabcha-kitob-kutub, kataba-kutuba*.

Suppletivizm. Suppletivizm deganda, bir so'zning turli grammatik formalarning har xil so'z o'zaklaridan yasalishi tushuniladi: *ya-menya, mi-nas*.

YOrdamchi so'zlar. YOrdamchi so'zlar yoki funktsional so'zlar ham grammatik ma'no ifoda qilish uchun qo'llaniladi. Bunday so'zlar boshqa so'zlarning tarkibiy qismi emasligi bilan affikslardan farq qiladi.

Umumiy tilshunoslik nuqtai nazaridan tillarda yordamchi so'zlar turli-tumandir. Ularga ko'makchi, bo'lovchi, artikl', predlog, yordamchi va bo'lovchi fe'llar, yuklamalar kiradi. Bu so'zlar grammatik kategoriyalar ifodalashda qatnashishi yoki qatnashmasligi nuqtai nazaridan ikki qismga bo'linadi:

- a) so'zlarning analitik formasini yasashda ishtirok etuvchi yordamchi so'zlar;
- b) bu funktsiyani bajarmaydigan yordamchi so'zlar.

YOrdamchi so'zlarning birinchi gruppasiga artikllar, yordamchi fe'llar, ba'zi yordamchi so'zlar kiradi.

YOrdamchi so'zlarning ikkinchi gruppasiga bo'lovchi, ko'makchi, predlog va ba'zi yuklamalar kiradi.

O'zbek tilida sof ko'makchi fe'llar yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar, masalan, *bo'l, ol, qo'y, bor, kel* kabilar ko'makchi fe'l vazifasida kelib turli-tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *bo'l* ko'makchi fe'li tugallik, to'la bajarilish ma'nosini ifodalaydi. *Zulfiya topshiriqlarni bajarib bo'ldi*.

Grammatik ma`no anglatishning yana bir vositasi *so'z tartibi* dir. So'z tartibi xitoy-tibet tillari oilasiga kiruvchi tillarda va qurilishi shu tillarga o'xshash bo'lgan boshqa tillarda juda muhimdir.

-*Masxaraboz masxarabozni masxaraboz deb atadi.*

So'z gapda uch xil vazifani bajarmoqda: ega, vositasiz to'ldiruvchi, vositali to'ldiruvchi.

Sintaktik va analitik vositalar. Grammatik ma`nolarni ifodalovchi til vositalari turli-tumandir. Tilshunoslikda bu vositalar ikki katta gruppaga ajratilgan: *sintetik vositalar*, *analitik vositalar*.

Sintetik vositalarga affiksatsiya (prefeks, suffekslar), ichki flektsiyaning hamma turlari (arab tiliga xos xususiyatlar), hind-evropa tillari so'z o'zagidagi unlining o'zgarishi, suppletiv formalar kiradi.

Analitik vositalar grammatik ma`no anglatuvchi yordamchi so'zlar, so'z tartibi orqali grammatik ma`no anglatish, takror, intonatsiyalardan iborat.

Sintetik va analitik vositalar dunyo tillarida bir xil emas.

Sintetik tillarga turkiy tillar, fin-ugor tillari (venger, eston, fin, ugor), yapon va koreys tillari kiradi.

Analitik tillarga xitoy-tibet tillari, hand-evropa tillari (ingliz, frantsuz) tillari ham kiradi.

Agglyutinativ tillarda bir grammatik affiks bitta grammatik ma`no anglatadi. Flektiv tillarda ko'proq. Mas., rus: *knigu-rod*, son ma`nolari.

O'zbek tilining *-lar* ko'plik qo'shimchasi rus tilida bir necha ko'plik affiksiga to'g'ri keladi: *i, a, ya, i*.

3. Grammatik kategoriyalar va ularning ifodalanish usullari. Har bir tilning o'ziga xos grammatik ma`nolari, uni ifoda qiluvchi vositalari mavjud. *Grammatik kategoriya* - umumlashgan grammatik ma`no bo'lib, u tilning qaysi morfologik tipga kirishini ko'rsatadi va o'z ifodasini so'zlarning o'zgarishida, gapda so'zlarning bo'lanishida topadi. Zidlik mas., *birlik va ko'plik*. SHundan son kategoriyasi kelib chiqadi.

Grammatik kategoriyalar grammatik ma`no va grammatik formalar birikmasidan tarkib topadi.

Grammatik kategoriyalar ifodalanish usuliga ko'ra uch turga bo'linadi:

- sintetik grammatik kategoriyalar;

- analitik grammatik kategoriyalar;

-aralash grammatik kategoriya yoki sintetik-analitik grammatik kategoriyalar.

Sintetik grammatik kategoriyalar: o'zbek tilida: son, kelishik, egalik, shaxs-son.

Analitik grammatik kategoriyalar: rus tili: egalik, o'zbek tilida *-i*, rus tilida *tvoya, moya, ego, nasha, vasha, ix*.

Jins kategoriyasi

Son kategoriyasi

Kelishik kategoriyasi

Zamon kategoriyasi

Demak, har bir tilning o'ziga xos grammatik ma`no turlari va ularni ifoda qilish usullari, vositalari bor. Bular har bir tilning o'ziga xos grammatik qurilishiga ega ekanini ko'rsatuvchi faktorlardir.

4. Sintetik va analitik tillar. Tilda ma`no va munosabat ifodalangan bo'lib, so'zning qismlari o'zak bilan mahkam bo'langandir. So'zlarni qismlarga bo'lish mumkin. Bunday so'z qurilishiga ega bo'lgan tillar agglyutinativ tillardir. Agglyutinativ tillar, A. SHleyxer fikricha, o'simlikka o'xshaydi. Bunday tillarni ikki guruhga ajratadi: sintetik tillar va analitik tillar. Sintetik tillarga turkiy tillar, mo'ful tillari, fin-ugor tillari, dravid tillarini kiritadi. Analitik tillarga tibet tilini kiritadi.

9-ma`ruza: TILNING MORFOLOGIK TUZILISHI

R e j a:

1. Soʻzning morfologik strukturasi.
2. Morfemika.
3. Soʻz turkumlarining tasnifi va ular toʻrtisidagi nazariyalar

Tayanch iboralar: morfologiya, soʻz turkumlari, mustaqil soʻzlar, yordamchi soʻzlar, koʻmakchilar, boʻzlovchi, artikl, predlog, yuklamalar, soʻzlarning analitik shakli, grammatik kategoriyalar, sintetik vositalar, analitik vositalar, agglyutinatsiya, xususiy maʼnolar, birlik va koʻplik, sintetik grammatik kategoriyalar, analitik grammatik kategoriyalar, aralash grammatik kategoriyalar, kelishik kategoriyasi, egalik kategoriyasi, grammatik jins (rod) kategoriyasi, feminin turlar, maksulin turlar, neytral turlar, sintaktik vazifa, kelishik kategoriyasi, feʼl kategoriyalari, soʻz turkumlari, soʻz turkumlarining kategorial belgilari, strukturalistlar, soʻzlar distributsiyasi, soʻz tartibi, soʻzlarning gapdagi oʻrni, soʻz turkumlarining semantik, morfologik, sintaktik va soʻz yasaliş belgilari, soʻzlarning analitik shakli, nominativ va obʼektiv kelishik, soʻz nomlar.

1. Soʻzning morfologik strukturasi.

Morfologiya grammatikaning bir qismi boʻlib, soʻz turkumlari nazariyasi haqidagi taʼlimdir. Soʻzlarni soʻz turkumlariga ajratish nazariyasining printsiplari quyidagilar:

1. Soʻz turkumlarining kategorial belgilari
2. Soʻzlarini turkumlarga ajratish printsiplari
3. Turli tillarda soʻz turkumlari

Turkumlarga va guruhlariga ajratish doimo qiyoslash orqali amalga oshiriladi.

Tilda son-sanoqsiz soʻzlar bor. Ularni shu holcha oʻrganib boʻlmaydi. Tilshunoslik fanining rivojlanib borishi bilan soʻzlarni turkumlarga ajratish ham mukammallashib borgan.

Narsa, predmet va hodisalarni turkumlarga ajratish uchun maʼlum oʻlchovlar, shartlar, mezonlarga asoslanish kerak.

Bu muammoni echish tarixini hozirgi vaqtga kelib shartli ravishda uch asosiy etapga ajratish mumkin:

1. Strukturalizmga boʻlgan davr
2. Strukturalizm davri
3. Strukturalizmdan keyingi, yaʼni hozirgi davr.

Birinchisi uch belgiga asoslanagan:

- soʻzlarning leksik maʼnosi
- soʻzlarning morfologik belgilari, yaʼni soʻzning grammatik shakli
- soʻzlarning gapdagi sintaktik vazifasi.

Strukturalistlar esa soʻzlarni distributsiyasini asosga oldilar. Soʻzning distributsiyasi deganda soʻzning chap va oʻng tomondan aloqaga kirishi mumkin boʻlgan hamma imkoniyatlari nazarda tutiladi.

Amerika strukturalistlari ana shu qarashni-soʻzlar distributsiyasini tavsiya qildilar. Mas., CHARLZ FRIZNING fikricha, ingliz tilida soʻzning maʼnosini bilmasdan, bu soʻzni gapda tutgan oʻrniga qarab, qaysi soʻz turkumiga kirishini aniq aytish mumkin. Bunda u ingliz tilidagi gaplarda soʻz tartibining qatʼiy ekanligiga asoslanadi.

SHU tarzda u toʻrt mustaqil soʻz turkumini va oʻn beshta yordamchi soʻz turkumini aniqlaydi. Mana shu asosda CHARLZ FRIZ ingliz tilida soʻz turkumi soʻzlarning gapda tutgan oʻrniga boʻliq, degan xulosaga keladi.

Bu tavsiyaning maʼlum qiyinchiliklari mavjud:

1. U hamma tillar uchun universal boʻla olmaydi.
2. Mazmun inkor etiladi. Binobarin forma va mazmun dialektikasi buziladi.

Soʻz turkumlarining kategorial belgilari quyidagilar:

1. Soʻz turkumlarining semantik belgisi.
2. Soʻz turkumlarining morfologik belgisi.
3. Soʻz turkumlarining sintaktik belgisi.
4. Soʻz yasaliş belgisi.

Soʻz turkumlarining semantik belgisi deganda, soʻzlarning konkret maʼnolari emas, balki uning umumlashgan maʼnosi nazarda tutiladi. Mas., *uy, mars, yalpiz, doʻstlik, quyosh*. Ularning har biri garchi konkret maʼnolarni anglatsa-da, bu printsipda umumiy maʼno, ularning predmetlik maʼnosi nazarda tutiladi. *CHekmoq, oʻqimoq, yozmoq, turmoq* soʻzlarining konkret maʼnolari har xil. Hammasiga xos boʻlgan umumiy maʼno ish-harakatdir.

Soʻz turkumlarining morfologik belgisi yoki morfologik xususiyati deganda, u yoki bu soʻzga xos boʻlgan grammatik kategoriyalar, mazkur soʻzlarga xos forma yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi affiksalar morfemalar tushuniladi (forma yasovchi-soʻz formalarini hosil qiluvchilar -lar, feʼl-yap; soʻz oʻzgartiruvchi-forma yasovchilarning sintaktik munosabat ifodalaydigan turi tushiniladi: s., kelishik affikslari, shaxs-son affikslari. Mas., *qizil, katta, ishlamoq, etmoq, uy, daraxt* soʻzlarini olamiz va ularga quyidagi qoʻshimchalarni qoʻshib koʻramiz:

- roq
- di, -i(b)
- gan

Hamma soʻz turkumlari gapda birday vazifa va miqdorda ishlatilmaydi. Otlar gapda barcha gap boʻlagi vazifasida kelishi mumkin. Sifatlarining sintaktik vazifasi chegaralangan.

Soʻzlarning gapda boshqa soʻzlar bilan birika olish imkoniyati ham sintaktik belgi hisoblanadi. Bunda semantik belgi asosiy rol oʻynaydi. Mas., *predmet, narsa-belgi-sifat--harakat-feʼl* singari. Ana shularga qarab soʻzlar turkumlarga ajratiladi.

Har bir soʻz turkumining oʻziga xos yasovchilari bor.

Soʻz turkumlarining yuqorida qayd etilgan kategorial belgilari soʻz turkumlari nazariyasining birinchi printsiplarini tashkil qiladi. Misollar: rus tilida semantik belgi bilan bir qatorda morfologik belgi ham etakchidir. Xitoy tillari oilasiga kiruvchi tillarda, masalan, xitoy, vetnam tillarida affikslar yoʻq. Oʻzbek tilida morfologik va semantik belgilardan keyin sintaktik belgilar hisobga olinadi.

2. Morfemika. Soʻz yasalişining grammatika bilan boʻliqligi (morfologiyada: ayniqsa, affiksatsiya yoʻli bilan yasaliş; kategorial koʻchish; sintaksisda: qoʻshma soʻz bilan soʻz birikmasi orasidagi munosabat va b.) uning tabiatidagi etakchi xususiyatlaridandir. Uzak va affikslarning analizi morfologiyada ham, soʻz yasalişida ham uchraydi, lekin bu ikki sohaning analizi-hodisaga qanday nuqtai nazardan yondashishi—har xil, shunday boʻlsa ham, bari bir, har ikki soha uchun umumiy boʻlgan hodisalar ham bor. SHunga koʻra, keyingi vaqtlarda bularni yoritishning yangi sxemalari paydo boʻldi: dastlab morfemalariing har ikki sohaga aloqador boʻlgan tomonlari ayrim beriladi, bu ayrim qism *morfemika* deb ataladi, keyin soʻz yasalişini, undan keyin morfologiya bayon qilinadi. Bu yangi tartib ilmiy jihatdan puxta asoslangan boʻlib, praktik tomondan ham afzalliklarga ega.

Morfemika soʻzning eng kichik maʼnoli qismlari haqidagi taʼlimotdir. Bu kichik qismlar morfemalardir. Bu morfemalar turli koʻrinishlarga ham ega boʻladi. Masalan, *ishla* soʻzidagi *-la* elementi *hayda* soʻzida *-da* formasida kelgan (lekin *hay-hayla* feʼlida yana *-la* tusida qoʻllangan), hozir ajralmaydigan *unda* soʻzida ham aslida shu *-da* affiksi bor (*un—ovoz*). Bu *-la* va *-da* koʻrinishlari umumiy tarzda morfema deyiladi. Buning har bir koʻrinishi esa morf sanaladi. Demak, morfema morfening yifindisidir. Bu turli koʻrinishdagi qismlar, morflar, bir-biriga nisbatan allomorf sanaladi. Bu hol oʻzak morfemalarda ham uchraydi: *tash-qi* soʻzidagi *tash* elementi *tish* tusida ham uchraydi (*chiq* soʻzining kelib chiqishini eslang: *tishiq — chiq*). YAna: *yuvmoq — yumog* (u koʻylakni yuvgan-yugan), *toʻzai-toʻzi* (*-zi* va *-i*), *qoʻza* va *toʻzai* (*-za* va *zi*), *toʻzidi—toʻzidi—toʻzooq* (*toʻzi* va *toʻz*, *qoʻzi* va *qoʻz*, *qazi* va *qaz*: *qazigan—qazgan*), *-gancha* va *-guncha* (Bu formalar keyinroq differentsiatsiyaga uchragan), *kuchuk uvladi—Boʻri ulidi* (*uv* va *u*, *-la* va *-li*). Anglashiladiki, morfema deganimizda (oʻzak morfema ham, affiksalar morfema ham), yuqoridagi

kabi yaqin — o'xshash morflarning yirindisini ko'zda tutamiz, shu har xil ko'rinishlarning umumiy atalishini anglaymiz (lekin ma'lum morfologik modelga ko'ra regulyar takrorlanadigan variantlar morf sanalmaydi). Morfema sostaviga ko'ra, ko'pincha, umumlashtirib aytganda, fonemalar kompleksidan, ba'zan bir fonemadan iborat bo'ladi (har bir konkret ko'rinishga nisbatan aytganimizda morf fonemadan iborat bo'ladi), bir qancha so'zlarda takrorlanadi, (bir xil ma'noda), muntazamlik xarakteriga ega bo'ladi. Morflarning bir morfema sanalishi (-la va -da affikslarini eslang) ularning ma'no jihatidagina emas, balki formal tomondan (material-tovush tomonidan) ham yaqin-o'xshash bo'lishiga asoslanadi. Masalan, *islamok* va *iskamoq* fe'llaridagi -la va -ka yasovchi affikslarining semantik funksiyasi bir xil, lekin bular orasida material yaqinlik-o'xshashlik yo'q, demak, bular sinonim affikslardir.

Morfemalar funksiyasiga ko'ra so'z yasalishiga ham, so'z o'zgarishiga ham aloqador. Affikslarning so'z yasovchi affikslar (derivatsion affikslar. Bunday so'z yasash derivatologiya deyiladi) va so'z o'zgartuvchilar (relyatsion affikslar) tusidagi klassifikatsiyasi shu holatga asoslanadi. Bu hodisa so'z yasalishi (affiksal) bilan paradigmatika orasida formal o'xshashlik borligini ko'rsatadi. Masalan, *temir + chi* (affiks orqali so'z yasash)—*temir+ni* (affiks orqali forma yasash: bir so'zning formasini (keng ma'noda) hosil qilish). Ko'rinadiki, «yasash» so'zi har ikki ma'noda ham, umuman, hosil qilish (bir-biridan hosil qilish) ma'nosida umumiy nom bo'lib qo'llanadi. Bu so'z: 1. *uzum—uzum + ni, uzum+ga* kabi hollarda so'zning formasini hosil qilish ma'nosida qo'llanadi. Har bir so'z ma'lum bir formada bo'ladi (*uzum—nol'* forma, *uzumni—tushum* kelishigi formasi va b.), u shu hamma formalarning jamini o'z ichiga olgan, umumlashtirgan birlik sanaladi. Uning hamma ko'rinishlari bir so'zning turli formalari sanaladi. Bunday affikslar (-ni, -ga, -dan kabi) sintaktik funksiyani bajaradi: so'zlarni bir-biriga bo'laydi, so'zning qo'shilmadagi—gapdagi va so'z birikmasidagi—sintaktik vazifasini ko'rsatadi. Demak, bu formalar orasidagi har xillik grammatik farqdir. Bunday ma'no grammatik bo'lib, so'zning leksik ma'nosi o'zgarmagan. 2. *Uzum—uzum + chi, uzum+zor* kabi hollarda yangi so'z hosil qilish ma'nosida qo'llanadi. Bunda affiks leksik funksiyani bajaradi: yangi leksik birlik hosil qiladi. Bunda juft (affiks qo'shilmagan holat bilan affiks qo'shilgan holat: *uzum—uzumchi*) orasidagi farq semantik plandagi farqdir. Demak, bu o'rinda affiksatsiya orqali tufilgan ikki hodisani ko'ramiz: 1. Affiks—yangi so'z yasash vositasi (*uzum + chi*). 2. Affiks—so'z formasi hosil qilish vositasi. «Yasash, yasama» so'zlari bu hodisalarning hammasi uchun ham—«hosil qilish, tufdirish, yaratish» kabi ma'nolarda qo'llanadi, lekin termin sifatida yangi so'z yaratish ma'nosi uchun xoslangan: *yasama so'z* (*yasama* so'zi —sifat), *yasalma* (yasalish natijasida hosil bo'lgan so'z — yasalma so'z, *yasalma* termini — ot).

Har bir tilning yasama so'zlari shu tildagi so'z yasash modellari asosida yaratiladi. Masalan, bajaruvchi shaxs otlarining yasalish modellari: ot (o'zak-iegiz) +*chi* affiksi (*kran+chi*), *ot + soz* (*samolyotsoz*); sifatning ma'lum turlarini yasashning modellarn: *ot+li* (*bolali*), fe'l + q (*ochiq*); qo'shma otlarning yasalish modellari: ot + ot (*non jiyda, qo'l arra, qo'l soat*), sifat+ot (*ko'k qar-fa*); abstrakt ma'noli otlarning yasalish modellari: sifat + *lik* (*yaxshilik, kattalik*), ravish + *lik* (*tezlik*); natija otlarining yasalish modellari: fe'l+m (*to'plam, bo'lam*), fe'l + n (*tugun, bo'zin*) va b.

So'z yasash modellari, umuman, hosil qilish, yaratish sxemasi — andazasi ma'nosidagi umumlashgan, abstrakt hodisadir. Buning ayrim xususiyatlari: 1) yasalish modeli bir xil bo'lgan so'zlar struktura va ma'no tomonidan o'xshash bo'ladi; 2) so'z yasash modellarning unumli yo unumsiz bo'lishi uning—shu strukturadagi modelning yangi yasalma hosil qilish yo hosil qilmasligidandir. Masalan, qo'shma so'zning sifat+ot, ot+ot modellari unumli, uning izofa bilan hosil bo'lishi (*fasli bahor* tusida) unumsiz: ko'shma so'z hosil qilmaydi; 3) *model'* so'zi abstrakt tushunchani bildiradi, lekin juda umumiylik va nisbatan umumiylik holatlariga qarab, uning sostavidagi elementlar ham turli tusga kiradi. Masalan, yasama so'z hosil qilishning modellari: o'zak+ suffiks, prefiks+o'zak, lekin buning nisbatan aniq turlari haqida gapirganimizda, modelning qismlari ham shunga mos nomlardan bo'ladi; ish otlari yasashning modellari: fe'l+q (*suvoq, chopiq*), fe'l+m (*terim, o'rim*); qo'shma so'z hosil qilishning modeli: so'z+so'z, qo'shma otlarning modellari: ot+ot, sifat+ot, son+ot va b. Qo'shma so'zning modellari so'z birikmasining modellariga o'xshaydi, lekin ularning hamma turi ham o'xshash bo'la bermaydi. Ko'rinadiki, so'z yasash

modeli yasama soʻzning tuzilishi sxemasi, demak, bu sxema soʻz yasash sxemasidir. U soʻzning yasash strukturasi tekshirishning umumlashtirilishidan tuzilgan: soʻzning yasash strukturasi aniqlash bilan umumlashtirish natijasida soʻz yasash modellari belgilanadi, bu modellar tilning soʻz yasash sistemasini tashkil qiladi.

Har bir yasalmaning asosida boshqa soʻz yotadi («falon soʻz falon soʻzdan yasalgan») va bu yasash maʼlum modelga koʻra biror yoʻl, usul bilan yuzaga kelgan boʻladi. Demak, har bir yasashda ikki elementning munosabati bor: yasashga asos boʻlgan soʻz va yasalib chiqqan soʻz (yasashga asos boʻlgan element mustaqil holda ayrim soʻz, lekin yasalmaga asos boʻlgach - undan yangi soʻz yasalgach— soʻzning qismi: oʻzak yoki negiz). Yasalmadagi bu ikki element tashqi va ichki tomonlardan oʻzaro munosabatda boʻladi. Bu munosabatning xususiyatlari:

Soʻz yasashining, yasama soʻzning, binarlik (ikki qismdan iborat boʻlish) holati, binar oppozitsiya tusida boʻlishi, unda ikki elementning aloqador ekanligini koʻrsatadi: yasama soʻz (mahsul) va uning yasovchisi (yasalishiga asos boʻlgan element). Masalan, *sutchi* (*sutchi* soʻzi *sut* soʻzidan yasalgan, *-chi* morfemasi yasovchi affiksi boʻlib, yasashning vositasi boʻlib kelgan). Binar konstruksiyadagi bu qismlar bir xil oʻzakli — bir oʻzakdan boʻladi. Demak, oʻzak oʻsha elementlarning umumiy qismi sanaladi: qiyoslanayotgan elementlarning (yasama soʻzning yoki qarindosh soʻzlarning) umumiy — oʻxshash qismi. Yasalmadagi ikki element semantik jihatdan ham, formal (tashqi) jihatdan ham aloqador: shu tomonlar yasalganlikning koʻrsatkichidir (busiz yasalmalik munosabati boʻlmaydi): a) soʻzning formal strukturasi murakkablashadi (kengayadi: yasovchi element yasalmaga nisbatan sodda boʻladi: *ish* — *ishchi*): bu yasalganlikning tashqi tomoni; b) maʼnosi ham murakkablashadi. Masalan, *oʻroq*, yasalmasi oʻz yasovchi soʻziga («oʻr»ga) nisbatan ikki tomonlama murakkabdir. Lekin konversiyada formal murakkablashish maʼlum bir tashqi — material koʻrsatkich orqali kengayish — uzayish tusida emas, balki kategorial oʻzgarish tusida boʻladi.

Koʻrinadiki, yasalgan soʻz bilan yasovchi soʻz oʻzaro yasalmalik munosabati bilan boʻflangan boʻladi: bularning aloqasi soʻz yasash munosabati sanaladi. Bu elementlar orasidagi semantik aloqa sezilmas holga kelsa, orada soʻz yasash munosabati boʻlmaydi, yasama soʻz tub soʻzga aylanadi (soddalanish hodisasi). Soʻz yasash strukturasi deganda, shu ikki element orasidagi formal va semantik munosabatlarning birgaligini, yirindisini tushunamiz. Yasama soʻzning maʼnosi yasovchi soʻzning maʼnosiga asoslanadi: yasalma oʻzakning maʼnosini rivojlantiradi, oʻshandan kelib chiqadi: *Oʻroq* yasalmasining maʼnosi oʻrish harakati bilan asoslanadi (motivlanadi). SHunga koʻra: birinchi element asoslovchi (motivlovchi), ikkinchi element asoslanuvchi (motivlanuvchi), ikkala elementning orasidagi munosabat motivatsiya (motivlash, asoslash) munosabati sanaladi. Demak, «motivlangan» soʻzi «yasalgan» degan maʼnoni talqin qiladi. «Motivlovchi» esa «shunga asos boʻlgan, shuni yaratuvchi» degan maʼnodir. SHuning uchun ham yasama soʻzning maʼnosi, kelib chiqishi aniq sezilib turadi (motivlovchi orqali: koʻchgan maʼnodagi soʻzning asl maʼnodagi soʻz orqali sezilib turgani kabi. Masalan, «mard» maʼnosidagi *xoʻroz* soʻzi «petux» maʼnosidagi *xoʻroz* soʻzidan— (shuning yasalmasi), lekin tub soʻzning maʼnosi bunda y emas: yasama soʻzlardagi motiv — sostavidagi qismlarni va qarindosh soʻzlarni choʻrishtirib aniqlash — bunda yoʻq. SHuning uchun tub soʻzlarning juda kami genetik jihatdan (tarixiy-etimologik tekshirishlar orqali) aniqlangan boʻladi: yasamaligi belgilanadi.

«Soʻzning maʼnosi uning sostavidagi qismlarning semantik xususiyatlari bilan boʻliq» degan fikr hamma vaqt ham shu qismlarning maʼnosi yirilib, oʻsha soʻzning maʼnosini hosil qiladi, shunga teng boʻladi, degan mazmunpi anglata bermaydi. Bunda ikki-holat bor: 1. Yasalmaning maʼnosi koʻpincha, qismlarining maʼnosidan tuziladi (*suvoq*, *suvoqchi*, *suvoqchilik* kabi). 2. Yasalmaning maʼnosi, baʼzan, qismlardan anglashilgan maʼnolarning yirindisidan boshqacha boʻladi. Masalan, *andavalamoq* (andava+la) soʻzining xas-poʻshlash maʼnosi qismlarning asl maʼnosidan boshqa: bunda ideomativlik bor (bu hodisa yasovchi soʻzda yoʻq). YAna: *qoʻlqop* (choʻrishtiring: *shakar qop*), *temirchi* (ezma maʼnosida), *ninachi* (juda «mayda» odam: «ikir-chikir»larigacha eʼtibor beradigan odam). YAna: *oʻq ilon*, *it uzum*, *it qovun*. Bu misollar yasalmaning, asl soʻz yasash maʼnosini saqlash bilan birga, yana boshqacha - oʻzakda boʻlmagan mazmunga ham ega boʻlishi mumkinligini koʻrsatadi. Baʼzan buning aksiga oʻxshaganroq holni koʻramiz: yasovchi soʻz koʻp

ma`noli bo`lganda, yasalmada, odatda, uning o`sha holati, hamma ma`nosi saqlanmaydi. Masalan, *ko`p* formasidagi element a) fe`l *ko`pmaq: xamir ko`pdi*, bo`rtib chiqmoq, b) ruscha «mnogo» ma`nosidagi so`z. Bundan *-chi* affiksi orqali so`z yasaganimizda (*ko`pchimoq*), uning «mnogo» ma`nosi saqlangan.

Tub so`z motivga ega bo`lmaganligidan, u predmet, hodisa va boshqalarni bevosita anglatadi, yasama so`z motivlangan so`z bo`lib, u vosita orqali anglatadi. Misollar: *tuz, suv, taramoq, oq* — *tuzluq* (tuz orqali anglanadi), *suvchi* (suv orqali), *taroq* (tarash harakati orqali), *oqarmoq* (rang-tus orqali). Demak, biror so`zni yasama sanash uchun semantik korrelyatsiya bo`lishi shart.

Taroqchi so`zi *taroq* so`zidan yasalgan, bunda yasovchi so`zning o`zi ham aslida yasama (*taroq* elementi — nisbiy: yakka holda — yasama so`z, *taroqchi* so`zining sostavida — yasovchi so`z). Demak, bunday so`zlarda derivatsiya (yasalganlik) darajali — bosqichli bo`ladi: birinchi derivatsiya (*taroq*), ikkinchi derivatsiya (*taroqchi*); uchinchi derivatsiya (*taroqchilik*). Bularning birinchisi — tub so`zdan (o`zakdan) yasash, ikkinchisi — yasama so`zdan (negizdan) yasash, uchinchisi — ikkinchi yasalmadan (negizdan hosil bo`lgan negizdan) yasash. Bunda: *taroqchi* — birinchi («birlamchi») negizdan yasash, *taroqchilik* — ikkinchi («ikkilamchi») negizdan yasash. So`zning yasamaligini belgilashda eng keyingi yasaliş hisobga olinadi: *bichiqchi.shk* (*bichiqchi* so`zidan yasalgan: *bichiqchi+lik*), *bichiqchi* (*bichiq* so`zidan yasalgan: *bichiq+chi*), *bichiq* (*bich* so`zidan yasalgan: *bich+iq*), *bich* (yasalmagan: tub so`z, o`zak so`z). Demak, har gal — bir harakat, bir yasaliş: har gal — bir munosabat (yasovchi va yasalma orasidagi munosabat — so`z yasash munosabati). Bu yasaliş tizmasi o`z qonuniyatlariga, izchillikka ega («*bichiqchilik* so`zi *bich* so`zidan yasalgan» deb bo`lmaydi). Lekin bunday yasaliş tizmasida ham dastlabki elementning (tub so`zning) ma`nosi (*taramoq, bichmoq*) oxirgacha sezilib — bo`flanib borishi shart. Qaerda bu bo`flanish uzilsa (sezilmas holga kelgan bo`lsa), o`sha erda so`z yasaliş aloqasi ham yo`qoladi.

«Bu so`z qanday yasalgan?» degan so`roq har gal bir butun, yaxlit so`zni, bir protsessni ko`zda tutadi («*to`qimachilik* so`zi *to`qimachi* so`zidan yasalgan: *to`qimachi+lik*»), «bu so`z qanday morfemalardan iborat?» so`rofi esa, so`z yasash analizini emas, balki morfematik analizni ko`zda tutadi («*to`qimachilik* so`zi *to`rt* morfemadan iborat: *to`qi+ma+chi+lik*: *to`qi* — o`zak morfema, qolganlari — affiks morfemalar»).

So`zning morfologik qismlarga bo`linishi so`z yasashga ham, so`zning formasini yasashga ham aloqador: ikkalasida ham hosil qilish yo`li (affiksatsiya) va vositasi bir xil. Lekin so`zning strukturasi o`rganish — uni qismlarga bo`lish ikki xil: morfologik analiz va so`z yasash analizi. Morfologik analiz (morfematik analiz deb ham yuritiladi) so`zning morfologik strukturasi — morfema sostavini aniqlaydi, shunga ko`ra u morfema analizi deb ham yuritiladi. Bunday ikki qismga bo`linish xususiyati «o`zak va affiks» tusidagi grammatik zidlik holatidir. So`z yasash analizi so`zning yasaliş strukturasi — yasama so`zning strukturasi aniqlaydi. Bunda: yasovchi va yasalma, bu ikki qism orasidagi semantik-morfologik munosabat belgilanadi. Masalan, *yaxshilik* (*yaxshi* — yasovchi so`z, *yaxshilik* — yasalma). Bu affiks orqali, affiksatsiya yo`li bilan yasalişdir. Demak, bu so`z o`zak va affiksning munosabatga kirishishi bilan hosil bo`lgan. Bunday yasashni derivatologiya tekshiradi: o`zak+affiks yoki negiz+affiks: *no-tinchlik*. Bunda affiks derivator sanaladi.

3. So`z turkumlarining tasnifi va ular to`zrisidagi nazariyalar. So`z turkumlari nazariyasining ikkinchi printsiipi so`zlarni turkumlarga ajratish printsiipidir. Bu ham birinchi printsiipga asoslanadi. So`z turkumlari dastlab ikki katta guruhga bo`linadi: *mustaqil so`zlar* va *yordamchi so`zlar*.

Mustaqil so`zlar ma`lum tushuncha ifoda qilib, biror predmet, belgi, harakat nomini ataydi, gapda biror gap bo`lagi bo`lib keladi. Yordamchi so`zlar tushuncha ifoda etmaydi, ular faqat grammatik ma`no ifoda qilib, gapda so`zning o`zaro munosabatini o`rganishga xizmat qiladi. Bularning ba`zilari so`zlarning analitik formasini hosil qiladi. (mas., *uyga qadar, ukam uchun, aytib ko`r*).

Mustaqil soʻzlar ichida olmoshlar bir qancha xususiyati bilan farq qiladi. Ular narsa va predmetlarni bevosita atamay, bilvosita anglatadi. Ularni odatda faqat vazifasiga qarab turkumlaydi.

Soʻzlarni turkumlarga ajratishda eng avvalo soʻz - nomlar koʻzda tutiladi. Ot va feʼl asosiy soʻz turkumlaridir.

Ot semantik jihatdan predmetlik tushunchasini ifoda qiladi. Morfologik jihatdan egalik, kelishik, son kategoriyalariga, kichraytirish, erkalash, hurmat kabi formalarga ega. Sintaktik jihatdan gapda ega, kesim va ikkinchi darajali boʻlak boʻlib kela oladi. Soʻz yasalihi jihatdan turli tip va modellarga ega. Feʼl semantik belgisiga koʻra ish-harakat va holatni ifoda qiladi. Morfologik jihatdan zamon, nisbat, boʻlishli-boʻlishsizlik, shaxs-son kabi grammatik kategoriyalariga ega. Sintaktik jihatdan feʼl - kesim uchun eng mos turkum. Soʻz yasalihsiga koʻra turli soʻz yasalihs tiplari va modellari mavjud.

Soʻz-nomlarga sifat, son, ravishlar ham kiradi. Bular semantik, morfologik, sintaktik soʻz yasalihs belgilariga koʻra oʻzaro farq qiladi.

YOrdamchi soʻzlarga koʻmakchi, predlog, boʻlovchi, artikllar kiradi. Bulardan tashqari modal va taqlid soʻzlar ham ajratiladi.

Mustaqil soʻzlar: *ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish*; yordamchi soʻzlar: *koʻmakchi, predlog, boʻlovchi, artekl* kabilar.

Turli tillarda soʻz turkumlarining mavjudligi ularning universal ekanligidan dalolat beradi.

Soʻz turkumlari turli tillarda umumiylikdan tashqari, har bir tilda oʻziga xos grammatik formalarga ega boʻladi.

10-ma`ruza: TILNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

R e j a:

1. Sintaksisning predmeti.
2. Sintaktik munosabatlarning turlari.
3. Soʻz birikmasi va gap.
5. Gapning aktual boʻlinishlari.
6. Paradigma va sintagma.

Tayanch iboralar: *nutqning sintaktik strukturasi, gap boʻlaklari, sintaktik munosabat, soʻz birikmasi, logik-grammatik munosabat, predikativ nopredikativ boʻlanish, gapning struktural asosi, gap komponentlari, teng boʻlanish, ergash boʻlanish, tobelanish, moslashuv, boshqaruv, bitishuv, inkorporatsiya, inkorporativ kompleks, affiks, suffiks, prefiks, soʻz tartibi, hokimlik va tobelik, turzun birikma, soʻz birikmalari: otli, feʼlli, ravishli, sifatli, fuziya hodisasi, artikl, abstrakt ma`no, sintaktik vazifa, sintaktik birlik, gapning kommunikativ mohiyati, gapning konstruktiv-grammatik belgilari, sub`ekt, predikat, boʻlama, soʻzlar boʻlamasi, gaplar: darak, soʻroq, buyruq, emotsional va noemotsional gaplar, boʻlishli va boʻlishsiz, ikki sostavli (tarkibli) va bir sostavli, yiziq va yoyiq, toʻliq va toʻliqsiz gaplar, paradigma, gapning aktual boʻlinishi, gapning formal boʻlinishi, fikrning ifoda asosi, tinish belgilar.*

1. Sintaksisning predmeti. *Sintaksis* ham morfologiya singari grammatikaning uzviy qismi hisoblanadi. Morfologiyaning oʻrganish ob`ekti soʻz boʻlgan boʻlsa, sintaksisning oʻrganish ob`ekti soʻz birikmasi va gapdir. Chunki, tilning asosiy vazifasi odamlar oʻrtasida fikr almashish quroli ekan, bu aloqa gaplar orqali amalga oshadi. Demak, gap kommunikativ birlik sifatida muhim ahamiyatga ega.

Gap boʻlaklari, soʻz birikmalari gapning qurilishini tashkil qiladi.

SHunday qilib, sintaksisda gap boʻlaklari, ularning oʻzaro sintaktik munosabatga kirish usullari va vositalari, soʻz birikmasi va gaplar, ularning qurilishi, tipi, gapdan katta birliklar, ular komponentlarning logik-grammatik munosabati kabi masalalar oʻrganiladi.

Ta`rifdan ma`lum bo`layaptiki, tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida sintaksisning o`rganish ob`ekti faqat gap deb emas, gapdan katta birliklar ham qaralmoqda. Bunda xat boshi, murakkab sintaktik butunlik (fikran, ayni vaqtda leksik, grammatik va boshqa til vositalari yordamida o`zaro bo`langan mustaqil gaplar gruppasi), tekst kiritilayapti. Bu hol sintaksisning tekshirish ob`ektini yana ham kengaytiradi.

Til sintaktik qurilishining asosiy xususiyatlaridan biri-turfunligi bo`lib, uning rivojlanishi tafakkur rivojlanishi, jamiyatning kommunikativ ehtiyojlarini rivojlanishi bilan chambarchas bo`liq.

Sintaksis tilshunoslikning boshqa yo`nalishlari bilan ham aloqador. Jumladan, fonetika bilan. Chunki har qanday til birligi, demak, gap ham nutq tovushlaridan tashkil topgan. Bundan tashqari urfu, melodika va intonatsiya kabi fonetik hodisalarning ham sintaksis uchun ahamiyati juda kattadir.

Morfologiya va sintaksis bir-birlarini to`ldiruvchi sohalardir. Morfologiyaning birliklari bo`lgan so`z shakllari so`z birikmalari va gaplarda shakllanadi. Gap bo`laklari bilan so`z turkumlari orasida o`zaro yaqin munosabat mavjud.

Kelishik, son, shaxs kabi morfologik kategoriyalar, yordamchi so`zlar sintaksis uchun xizmat qiladi.

Sintaksis leksikologiya bilan ham bo`liq. Tildagi so`zlar grammatika ixtiyoriga o`tib, o`zaro sintaktik munosabatga kirishib ma`lum fikr ifoda qiladi. Kishilarning fikr almashuvi uchun xizmat qiladi.

Sintaksis quyidagi qismlardan iborat:

- 1.Sodda gap sintaksisi.
- 2.Murakkablashgan gap sintaksisi.
- 3.Qo`shma gap sintaksisi.
- 4.O`zga gap sintaksisi.
- 5.Gapdan katta birliklar sintaksisi.

2. Sintaktik munosabatlarning turlari. Sintaktik munosabatlar dastlab ikki turga bo`linadi: predikativ va nopredikativ

Predikativ bo`linish gap qurilishi asosi (grammatika markazi/ komponentlari (ega va kesim)ning sintaktik munosabatidir. Bular orqali gap hosil qilinadi. Misol: *Men ishga kecha chiqdim.* (shaxs va sonda moslashayapti).

Nopredikativ bo`lanish bunday xususiyatga ega emas. Teng bo`lanish (teng sintaktik munosabatda bo`lish, so`zlar shuningdek, qo`shma gaplarning predikativ komponentlari orasidagi biri ikkinchisiga bo`ysinmagan, teng aloqasini ko`rsatuvchi munosabat:*o`qituvchi va o`quvchi, qo`nairoq chalindi va dars boshlandi* va ergash bo`lanish (bunda biri hokim va ikkinchisi tobe bo`lgan so`zlar o`zaro aloqaga kirishadi: *Salimni ko`rdim*) nopredikativ bo`lanishning bir turlaridir.

Tenglashish munosabati asosan, teng bo`lovchilar va sanash intonatsiyasi orqali ifodalanadi. Ikkinchisida esa tobe bo`lgan so`z hokim so`zni aniqlaydi, to`ldiradi va hokazo.

Tobelanish munosabatini ifodalovchi vositalar, asosan affikslar, ko`makchilar, fleksiya, so`z tartibi va intonatsiyadir.

Sintaktik munosabatining ergashish usuli uch xil: *moslashuv, bitishuv, boshqaruv.*

Tobe so`zning hokim so`z shakliga mos holda bo`lishi *moslashuv* dir. Mas., shaxs va sonda - *SHamol maysalar orasida lola chamanlarini silkiydi.* Qaratqich-qaralmish: *Ustozning vasiyatlariga sodiq qolamiz*

Tobe so`zning hokim so`z talab qilgan formani olish *boshqaruv* dir: *Oltin o`tda bilinadi.* Boshqaruvchi vazifasini fe`l bajaradi.

So`z birikmasining bitishuv turida hokim va tobe so`z o`zaro so`z tartibi yoki ohang yordamida munosabatga kirishadi: *Keksa bo`bon, kichkina maydon* kabi.

Sintaktik munosabatlar grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Ular quyidagilar: affikslar, yordamchi so`zlar, so`z tartibi va intonatsiya.

Affikslar yoki so`z formalari sintaktik aloqani ifodalashda keng qo`llaniladigan vositadir. Turkiy tillarda-suffikslar, hind-evropa tillarida - fleksiya: *Xoroshaya pogoda, alie rozi.*

YOrdamchi soʻzlar grammatik vosita sifatida barcha tillarda mavjud.

Morfologik koʻrsatkichlar boʻlmaganda soʻz tartibi sintaktik munosabatlarni koʻrsatuvchi asosiy vosita rolini oʻynaydi.

Intonatsiya ham sintaktik munosabat ifodalaydigan vositadir. Intonatsiyani tashkil etgan komponentlar: logik urfu, pauza, ritm, milodika turli tillarda turli darajada sintaktik vosita sifatida ishlatiladi.

3. Soʻz birikmasi va gap.

Sintaksisning asosiy oʻrganish obʻektlaridan biri *soʻz birikmasidir*.

Tushunchalar orasidagi turli munosabatlarni ifoda qilish uchun grammatik jihatdan oʻzaro birikkan ikki va undan ortiq soʻz *soʻz birikmasi* deyiladi.

Soʻz birikmasida ayrim tushunchalarni ifoda qiluvchi soʻzlar oʻzaro sintaktik munosabatga kirib, murakkab tushunchani bildiradi va boshqa-boshqa gap boʻlagi boʻlib keladi: *Katta bino, Saodatning kitobi*.

Koʻmakchi soʻzlar oʻzi boʻlangan mustaqil soʻz bilan birgalikda bir boʻlak hisoblanadi: *Maysalar ustida shudring tomchilari yarqiraydi*.

Voqelikni va unga boʻlgan munosabatni ifoda qilish uchun grammatik jihatdan shakllangan, intonatsion hamda mazmun jihatdan nisbiy tugallikka ega boʻlgan soʻzlar boʻlanmasi yoki yakka soʻz *gap* deyiladi.

Gap fikrni ifoda qiluvchi nutq birligi hisoblanadi.

Uning xususiyatlari:

- soʻzlarning birikuvidan tashkil topadi
- muhim belgisi predikativlik
- intonatsion tugallikka ega
- fikriy jihatdan nisbiy tugallikka ega.

Ifoda maqsadiga koʻra turlari: *darak, soʻroq, buyruq*. Bulardan tashqari *undov gap* ham bor. Tuzilishiga koʻra: *sodda* va *qoʻshma*. Sodda gap: *bir tarkibli, ikki tarkibli*.

Bir tarkibli: *egasiz bir tarkibli, kesimsiz bir tarkibli gap*. egasiz bir tarkibli gap: *egasi topilar gap, egasi topilmas gap*.

Egasi topilar gap: *shaxsi aniq gap, shaxsi noaniq gap, shaxsi umumlashgan gap*. Bulardan tashqari *nominativ gap* ham bor.

Ikki tarkibli gap: *ega tarkibli, kesim tarkibli*.

Gapning ikkinchi darajali boʻlaklari: *aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol*.

Xullas, gap har qanday tilda ham kommunikativ mohiyatga ega boʻlgan asosiy birlik sanaladi.

SHu paytga qadar gapga 300 dan ortiq taʼrif berilgan. Uning grammatik jihati, logik jihati. Psixologizm oqimi, formalistlar oqimlari qarashlari.

Gap atamasi ikki maʼnolidir. Birinchi maʼnosi-til birligi aloqa uchun xizmat qilishga qaratilgan konstruktiv birlikdir. Bu gap modeli, gap formulasi deb yuritiladi. Ikkinchi maʼnosi konkret xabar konkret kontekst bilan boʻliq boʻlgan nutq birligidir.

Gap qurilish modeli bilan ifoda mazmuninig birligi gapning asosiy kommunikativ xususiyati hisoblanadi.

SHunday qilib, obʻektiv borliq va unga boʻlgan munosabatni ifoda qilib, grammatik shakllanib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuyfu anglatib, intonatsion butunlikka ega boʻlgan soʻz hamda soʻzlar birlashmasi *gap* deyiladi.

Predikativlik gapning grammatik maʼnosini ifoda qiladi. U gap hosil qiluvchi kategoriya boʻlib, gapda ifoda qilinayotgan fikrning borliqqa boʻlgan munosabatini modal planda hamda zamon va shaxs-sonda ifoda qiluvchi kategoriyadir. Modallik predikativlikning tarkibiy qismi boʻlib, feʼl mayllari, modal soʻzlar bilan ifoda qilinadi. Umuman predikativlik sintaktik mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari, modal soʻzlar va intonatsiya orqali ifodalanadi. Uslub.

4. Gapning aktual bo'linishlari. Gapning aktual bo'linishi gapning formal bo'linishiga qarshi qo'yiladi. Agar formal bo'linishda gap tarkibi grammatik elementlarga bo'linsa, aktual bo'linishda gap ma'no jihatdan bo'linadi. Gapning formal bo'linishining asosiy elementlari ega va kesim hisoblansa, aktual bo'linishining asosiy elementlari gapning ifoda asosi, ma'lum qismi esa gapning yadrosi, ya'ni nima xabar qilayotgan qismi hisoblanadi. Bunda fikr ma'lumdan noma'lumga qarab harakat qiladi.

Boshqacha aytganda, gapning konkret matndagi mundarijasidan kelib chiqib mazmun jihatdan bo'linishi. Bunday bo'linishda gap ikki qismdan iborat bo'ladi: 1. So'zlovchi va tinglovchi (o'quvchi) uchun ma'lum narsani ifodalovchi qism (tema); 2. So'zlovchi bildirmoqchi, aytmoqchi bo'lgan qism, ya'ni yangi informatsiya qismi (rema): *Sovxoz kollektivining bu yilgi rejalari yana ham katta.* Tema: *Sovxoz kollektivining bu yilgi rejalari*, rema: *yana ham katta.*

Gapning aktual bo'linishida gap ifoda asosi va ifoda yadrolariga bo'linadi: Institut studentlari (ifoda asosi) sport musoboqalarida qolib chiqdilar (ifoda yadrosi).

Gapning hamma tiplari ham aktual bo'linavermaydi. Odatda bo'laklarga ajralmaydigan gaplar, nominativ gaplar, to'siqsiz gapning ba'zi tiplari aktual bo'linmaydi.

YOzuvda gapning aktual bo'linishi tinish belgilari bilan ajratilmaydi.

O'zaki nutqda esa aktual bo'linishda intonatsiya asosiy vositadir.

5. Paradigma va sintagma. So'zning o'zaro bo'langan shu bilan birga, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilib, bir butun sistemani tashkil qiladigan ikki yoki undan ortiq formalari *paradigma* deb yuritiladi. Bunday formalarga ot yoki otlashgan so'zdagi son (birlik, ko'plik), kelishik, egalik; fe'llardagi zamon, mayl, shaxs-son formalari kiradi.

Boshqacha aytganda, til birliklari grammatik formalarning umumiy ma'nosiga ko'ra birlashuvi, xususiy ma'nosiga ko'ra farqlanuvchi sistemasi. Mas., otlarning kelishik bilan turlanish paradigmasi, fe'llarning shaxs-sonda tuslanish paradigmasi kabi.

Sintagma (birlashgan narsa degani).

1. Nutqning mazmun va ritmik-milodik jihatdan bir butunlikni hosil qiluvchi semantik-sintaktik bo'lagi. Sintagma bir yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lishi, hatto gapga teng bo'lishi ham mumkin: *Sovxozimiz paxta planini muddatdan ilgari oshirib bajardi.*

2. Ikki so'zning sintaktik bo'lanishi bilan yuzaga keladigan nutq birligi (birikma yoki gap).

11-ma'ruza: TILLARNI TASNIFLASH ASOSLARI

R e j a :

1. Tillarning geneologik tasnifi.
2. Tillarning morfologik tasnifi.
3. Analitik tizimdagi tillar.
4. Sintetik tizimdagi tillar.
5. Polisintetik tillar.

Tayanch iboralar: *affiksli tillar, flektiv tillar, agglyutinativ tillar, polisintetik tillar, tillarning tipologik tasnifi, sof analitik tillar, sintetik til, sheva, dialekt, differentsiatsiya, invariant vosita, xalq tili, yozma adabiy til, milliy tillar, integratsiya, tillar hamkorligi, tillar chatishuvi, substrat va superstrat hodisa, milliy til, kam tarqalgan tillar, ko'p tarqalgan tillar, tillarning tarqalishi, millatlararo aloqa tili, xalqaro aloqa tili, jahon tillari, xalqaro til.*

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda 3000ga yaqin til borligi qayd qilingan. (Ayrim adabiyotlarda ularning soni 5000 gacha deb ko'rsatilmogda). Agar ularga shevalar ham qo'shilsa, bu son nihoyat darajada oshib ketishi mumkin.

Rossiya Federatsiyasida - 130

Hindiston - 720 til va sheva

Indoneziya - 180-200

Fillipin - 80

Janubiy Gveniya – 400 va hokazo.

Bu tillar funksional jihatdan ham teng emas. Birida bir qabila gaplashsa, ikkinchisi *xalqaro til* hisoblanadi. Baʼzi tillar yoʻq boʻlib ketgan (Amerikadagi hindu qabilalari tillari). Oʻlik til-isteʼmoldan chiqqan, yozma yodgorliklarda saqlanib qolgan til. Masalan: lotin tili, sanskrit tili.

Dunyoda shuncha miqdorda til mavjud ekan, tabiiyki, ularni tasniflab oʻrganishga ehtiyoj tufiladi.

Ularning eng asosiy va muhim belgilarini nazarda tutib tasniflash nihoyatda mushkul vazifa ekanligini ham oʻtgan darsimizda taʼkidlab oʻtdik. Bir necha 100 yoki 1000 kishi gaplashadigan qabila tili ham, 400 mln.dan 500 mln.gacha odam gaplashadigan ingliz tili ham alohida til hisoblanadi.

Keyingi yuz yilliklarda, ayniqsa XVI-XVIII asrlar davomida turli tillarni oʻrganish natijasida toʻplagan maʼlumotlar ularni bir-biri bilan qiyoslab oʻrganishga omil yaratdi va asta-sekin tillarning bir-biri bilan yaqinlik, qarindoshlik munosabati borligi haqida fikrlar paydo boʻla boshladi.

Frantsuz olimi Gvilel'm Postellus (1510-1581)ning «Tillarning qarindoshligi haqida», golland olimi Iosif Skaligerning (1540-1609) «Evropaliklarning tillari haqida mulohazalar» asarlari yuzaga keldi. 1786 yilda ingliz sharqshunos olimi Vil'em Djounz (1746-1794) Kal'kuttada qilgan ilmiy dokladida sanskrit tilining grek, latin, kekel't, got va qadimgi fors tillari bilan qarindoshligini koʻrsatib berdi.

SHu tarzda tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishiga ilmiy zamin paydo boʻldi.

Bu metodning shakllanishida F.Bopp (1791-1867) «Sanskrit tillarining tuslanish sistemasi va uning grek, latin, fors va german tillaridagi tuslanish sistemasiga qiyoslash» (1816), «Sanskrit, zend, arman, grek, latin, litva, qadimgi slaviyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi» nomli uch tomlik asari (1833-1952). Bu asarlari bilan tilshunoslikda agglyutinatsiya nazariyasini yaratdi.

Rasmus Rask (1787-1832)- «Qadimgi island tili va island tilining paydo boʻlishi», YAkov Grimm (1785-1863)- «Nemis tili grammatikasi». U fonetik qonun, fonetikadagi oʻxshashliklar - «Grimm qonunini» yaratdi. A.X.Vostokov «Slaviyan tili haqida mulohazalar» (1820).

SHunday qilib avval qiyosiy-tarixiy metod, keyinchalik qiyosiy-tarixiy tilshunoslik vujudga keldi. Geneologik tasnif yaratildi.

XIX asrga kelib bu borada etarli ilmiy maʼlumotlar toʻplandi, tillarni tipologik guruhlashga ehtiyoj ortib bordi. SHu tarzda tilshunoslikda qator tasniflar vujudga keldi. Jumladan:

areal-geografik

genetik-geneologik

morfologik-tipologik

funksional struktural kabi.

Areal tasnifda jahon tillarining xaritasi, turli mamlakatlarning til tomonida xarakteristikasi, ayrim tillarining qoʻllanish doirasining kengayishi kabi masalalar oʻz ifodasini topadi. Mas., Oʻzbekiston hududida millat va elatlarning joylashishi. (Dunyodagi tillarning taraqqiyot tarixi shuni koʻrsatadiki, qabila, elat, irq, hudud chegarasi bilan til chegarasi oʻzaro toʻrri kelmaydi).

Tillarning xalq tarixi bilan aloqasiga koʻra, asosan, uch tipga ajraladi: *qabila tili, elat tili, milliy til*.

Tillarning *funksional tasnifi* qoʻyidagi belgilarga asoslanadi:

1) tilning oʻzi tegishli boʻlgan xalq tarixi bilan aloqasi;

2) tilning jamiyatdagi vazifasi.

Tillarning ijtimoiy vazifasining kengayishi ularning *funksional differentsiatsiyalashuviga* olib keladi. Natijada turli nutq stillari shakllanib boradi. Rivojlangan hozirgi tillarning koʻpchiligida badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy, soʻzlashuv kabi uslublar shakllangan.

Tillarning *tipologik tasnifi* da tillarning grammatik qurilishi asosga olinib, ularning asosiy tiplari belgilanadi. Unda tillarning morfologik va sintaktik tipologiyasi farqlanadi. Morfologik tasnif ana shu usulga asoslanadi.

Morfologik tipologiya da ko‘proq so‘zlarning o‘zgarishi asosga olinadi. Tillarning morfologik tasnifi so‘z qurilishida o‘zak va affikislarini o‘zaro qarama-qarshi qo‘yishga asoslanadi. Bu tasnif tilshunoslikda keng tarqalgan.

Sintakaktik tipologiya gap va so‘z birikmalarida ifoda qilinadigan logik - semantik munosabatlarning universalligiga suyanadi, bunda kesim formasi, sintaktik aloqa, gapdagi logik semantik munosabatlar hisobga olinadi. Kesim formasiga ko‘ra gaplar ot va fe‘l gaplarga ajratiladi.

Tillarning sintaktik tasnifida subekt-predikat, ob`ekt-atribut munosabatlarini ifodalanishiga asoslangan tasnif keng tarqalgan. Bu jihatdan I.I.Meshchaninov uch sintaktik tipni ajratadi: *possessiv, nominativ, ergativ*. Bunda ega nima bilan ifodalanishi hisobga olinadi. Possessiv-egalik, qarashlilik munosabatini ifoda qiluvchi maxsus sintaktik konstruktsiya. Nominativ-ega bosh kelishikdagi so‘zlar bilan ifodalanishi. ergativ kelishik kavkaz tillariga xos.

Fandagi bu muammolarni hal qilishga chet el olimlari qatori o‘zbek tilshunoslari ham o‘z hissalarini qo‘shib kelishmoqda.

Geneologik tasnifda til faktlari tarixiy printsiplari (usul) asosida o‘rganilib, tillarning qarindoshlik munosabati hisobga olinadi.

Struktural tasnifda hamma tillarning vazifasi bir xilligidan kelib chiqib, ulardagi umumiylik va o‘xshashlik asos qilib olinadi. Bu umumiy o‘xshashlik va universallik deyiladi.

SHundan so‘ng geneologik va morfologik tasnif va ularning afzal tomonlariga to‘xtalib o‘tiladi.

Geneologik tasnifni ham, qiyosiy-tarixiy tasnifni ham inkor etgan. O‘zining stadial tasnifini taklif qilgan. Bunda u til namontalogiyasi (tilning boshlanish davridan qolgan qoldiqlarni o‘rganuvchi ilm) usulini qo‘llagan. N.YA.Marrning faraz qilishicha, insonlarning tovush nutqi dastlab to‘rt unsurdan *sal, ber, yon, rosh* dan iborat bo‘lgan emish. Dunyodagi barcha tillar ana shu to‘rt unsurdan tarkib topgan bo‘lib, hamma tillarning yaratilishida eng dastlabki umumiy materialdan bo‘lgan emish.

N.YA.Marrning bosqichli chizmasida har qaysi qardosh tillarning bir manbadan, bir o‘zak tildan tarqalganligi da‘vo qilinadi, bu bilan esa geneologik tasnif inkor qilinadi.

SHu o‘rinda Alisher Navoiyning «Muhokamat-ul lufatayn» asari.(107 bet).

1.Tillarning geneologik tasnifi. Tillarning geneologik tasnifi til faktlarini tarixiy printsiplari asosida o‘rganib, tillarning qarindoshlik munosabatlarini aniqlaydi.

Eng ko‘p tarqalgan tillar quyidagilar:

I. Hind-evropa tillari oilasi.

1. Hind tillari guruhi. Jonli tillar: *hind, urdu, bengal, panjob, maraxti, singal’, nepal, bixar, oriy, assam, kashmir, lo‘lilar tili*. O‘lik tillar: *sanskrit*.

2. eron tillari guruhi: *fors, pushtu, tojik, kurd, osetin, suædiylar tili, pomir tili. Pomir tillari, skif, pahlaviy, xorazmiy, qadimgi fors, parfiyan tillari o‘lik tillar* hisoblanadi.

3. Slavyan tillari guruhi: sharqiy, janubiy, farbiy.

a) sharqiy: *rus, ukrain, belorus*.

b) janubiy: *bolgar, makedon, serb-xorvat, slovyan tili*.

v) *chex, slovak, polyak, kashub, sorab*.

4. Boltiq tillari guruhi: *litva, latviya*.

5. German tili guruhi: shimoliy, farbiy, sharqiy.

a) shimoliy: *daniya, shved, norveg, island*.

b) farbiy: *ingliz, golland, frits, nemis*.

v) sharqiy: *vestgot, ostgot* (o‘lik tillar)

6. Roman tili guruhi: *frantsuz, ital’yan, ispan, portugal, rumin, moldovan, lotin*.

7. Kel’t tili guruhi: *irland, shotland* (o‘lik).

8. Grek tillari guruhi: *grek*

9. Alban tili

10. Arman tili

II. Xom va som tillari oilasi.

Som tillari:

-sharqiy som tili: *akkad*

-shimoliy som tili: *xannan, oromiy.*

-janubiy som tili: *arab va axmar tili*

Xom tillari: *shilx, tuareg, kabil, amazirt, kot, beroer va kushit* o'lik tillardan *liviya, numid, shtul, misr* tillari kiradi.

III. Kavkaz tillari oilasi.

1. Farbiy guruh: *abxaz, kabardin, cherkas, adigei.*

2. Nax tili guruhi: *chechen, ingush, batsbiy.*

3. Dofiston tillari guruhi: *avar, darzin, lezgi, lak, tabasaran* (bularning yozuvi bor) va *andiy, karatin, tindin, chamolin, bagaul', axvax, butlix, gadoborn, tsez, betedin* (yozuvi yo'q) tillari.

4. Janubiy yoki kartvel tillari guruhi: *gruzin, zan, svan.*

IV. Ugor-fin tillari oilasi.

1. Ugor tillari guruhi: *venger(mojor) tili, mansay tili va xantay.*

2. Fin tillari guruhi: *fin, sam, eston, karel', komi, udmurt, mariy, morden.*

Samodiy tillari guruhi: *nenets, enets, sel'kum.*

V. Tungus-manjur tillari oilasi.

1. Tungus tillari guruhi: *evenk, even.*

2. Manjur tillari guruhi: *manjur, nanay, udey, ul'g, orog* (SHarqiy Sibir', Saxalin, CHukotka)

VI. Xitoy-tibet tillari oilasi.

1. Tay-xitoy tillari guruhi: *xitoy, dungan, vet'nam, tay, laos.*

2. Tibet-birma tillari guruhi: *tibet, birma.*

VII. Dravid tillari oilasi: *tamil, malalayam, telugu, kannar, tulu, barxun, gondi.*

VIII. Malay-polineziya tillari oilasi.

Indoneziya tillari: *malay, yava, dayak, tagal', batak, age, bali, madur, torigi, buziy.*

IX. Avstaliya tillari oilasi: *asosiysi aranta.*

X. Papuas tillari oilasi.

YAngi Gveniyadagi 4000 ga yaqin til papuas tillari deb ataladi.

XI. Afrika tillari oilasi.

1. Bantu tillari guruhi: *bube, lundu, fang, kongo, rundi, ganda, poto, igala, luba, bamba, subiyaya, suaxili, sanga, shambala, zulu, soto, venta, lunda.*

2. Sudan tillari guruhi: *zanda, banda, koma, kunama, kardofan, mil'tu.*

XII. Paleosiyo tillari oilasi.

1. CHukot tillari guruhi: *chukot, koryak.*

2. Sibir' guruhi: *odul', nivx.*

XIII. Eskimos tillari oilasi. Vrengel', CHukotka, Kanada, Alyaskaning shimolida yashovchi xalqlarning tillari eskimos tillari oilasini tashkil qiladi.

XIV. SHimoliy Amerika tillari oilasi. Amerika hindularining tillari ko'pchiligi yo'qolib ketgan, yozuvga ega emas. 200 dan oshiq.

Birorta tillar oilasiga kirmagan tillar: *yapon, koreys, ayn.*

XV. Mo'fil tillari oilasi: *xalxa-mo'zil, buryat, qalmiq.*

XVI. Turkiy tillar oilasi: 30 ga yaqin.

Turk, ozorbayjon, turkman, gagauz, qrimtatar, qoragay, balgar, qo'miq, nuozoy, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, qiriz, o'zbek, qoroqalpoq, chuvash, uyzur, qozoq.

1. Bulfor tillari guruhi: *chuvash, qadimgi bulzor, xazar.*

2. O'fuz tillari guruhi: *turkman, truxman, o'zuz-bulzor-gagauz, bolqon; ozorbayjon va turk.*

3. Qipchoq tillari guruhi: *qaray, qo'miq, koragan-balqar, qrim-tatar-qirim, belorus, litva tatarlari: tatar, boshqird, no'zoy, qaraqalpoq, qozoq.*

4. O'zbek va uyfur tillari guruhi: *o'zbek, uyzur.*

5. O'fiz tillari guruhi: *tuva, tofalar, (yoki karagass-krasnoyarskda).*

6. YOqut tili.

7. Xakas tili guruhi: *xakas, shor, cho'lim, oltoy-shimoliy shevalar*.

8. Qirғiz-qipchoq tillari guruhi: *qirғiz, oltoy*.

Geneologik tasnif tillarning bir manbadan kelib chiqishini, qaysi tillar bir-biri bilan qardosh ekanligini, shu bilan birga soʻzlarni, qoʻshimchalarni va boshqa grammatik xususiyatlarni nazarda tutib, tillarni ayrim guruhlariga ajratadi.

Geneologik tasnifda guruhlariga ajratilgan tillarning kelib chiqishi, soʻzlarning paydo boʻlishi va manbai, ularning maʼno jihatdan yaqinligi, shu bilan birga, ularda tovushlar va affikslar oʻxshashligi hisobga olinadi.

Tillarning qarindoshligini biologik hodisa deb qarash kerak emas.

Qardosh tillar jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida yo differentsiatsiya yoki integratsiya yoʻli bilan paydo boʻladigan tarixiy hodisadir.

Zamonaviy tilshunoslik maʼlumotlariga koʻra hozirgi kunda 20 dan ortiq til oilalari mavjud.

Afrika tillari oilasi keyinchalik yana uchga boʻlingan: 1. bantu; 2. sudan; 3. paleoafrika tillari oilalari.

YAna: Austr-Osiyo tillari oilasi - mon, kxmer, malak tillari va b. Burjaski tillari oilasi 30 ming kishi gaplashadi. Hindistonning Qorakorum dovonida yashaydi.

2. Tillarning morfologik tasnifi. Bu tasnif ham tillarni qiyoslab oʻrganishga asoslansa-da, printsip va maqsadlari turlichadir.

Morfologik tasnif tillarning kelib chiqishi, tarixi va uning qarindoshlik munosabatlari bilan qiziqmaydi, bu tasnif tillarning grammatik xususiyatlarini, aniqroʻfi, oʻzak va affikslarni qarama-qarshi qoʻyish asosida taqqoslab oʻrganishga asoslanadi.

Morfologik tasnif natijasida til tiplari ajratiladi. Buning uchun til qurilishi oʻrganiladi.

Tillarning morfologik tasnifiga yirik nemis olimi Fridrix SHlegel' (1772-1829) asos soldi. U oʻzining «Hindlarning tili va donoligi» (1809) nomli asarida sanskrit tilini grek, lotin va turkiy tillar bilan chorishtirib, tillarni ikki tipga ajratadi: *affeksli tillar, flektiv tillar*.

U tillarni ikki tipga ajratishda oʻzak-negizning oʻzgarishi va oʻzgarimasligini asosga oladi. Affeksli tillarda grammatik maʼnolar alohida-alohida affikslar orqali ifodalanadi, flektiv tillarda esa bir affiks turli grammatik maʼnolarni ifoda etadi. F.SHlegel'ning bu tasnifi keyinchalik uning ukasi Avgust fon SHlegel' tomonidan qayta qoʻrib chiqildi.

Avgust SHlegel' oʻzining «Provansal tili va adabiyoti haqida mulohazalar» (1818) nomli asarida tillarni uch tipga boʻladi: flektiv (bukilish), agglyutinatív (qoʻshimchali), amorf (qoʻshimchasiz) tillar.

A.SHlegel' ham F.SHlegel kabi xitoy tilini amorf tillarining tipik vakili deb hisoblaydi. Flektiv tillarga som va hind-evropa tillarini kiritadi. Qolgan tillarni esa agglyutinatív tillarga mansub deb qaraydi.

Umumiy tilshunoslikning asoschisi mashhur nemis olimi Vil'gel'm fon Gumbol'd morfologik tasnif bilan qiziqib, oʻzigacha maʼlum boʻlgan tillarni toʻrt tipga ajratadi: *amorf, agglyutinatív, flektiv va polesintetik tip*. Polesintetik tillarga eskimos, aleut, chukot va Amerika hindulari tillari kiradi. Bu tillarning tipologik xususiyati shundaki, gap murakkab va qoʻshma gap shaklida boʻladi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik oqimining vakillaridan biri Avgust SHlayxer ham bu masala bilan shuʼullangan va uch tipga ajratgan: *oʻzakli, agglyutinatív, flektiv*. U tillarni uch morfologik tipga ajratishda va ularga baho berishda oʻzining biologik (naturalistik) kontsepsiyasiga asoslanadi.

Bu tasnif bilan G.SHteyental' (1821-1889), N.Fink, Moskva tilshunoslik maktabining asoschisi F.F.Fortunatov (1848-1914) lar ham shuʼullanishgan.

Hozirgi tilshunoslikda quyidagi toʻrt tipga asoslaniladi:

I. Oʻzakli yoki ajratuvchi tillar. Bu tillarga xitoy, birma, tay, tibet va boshqa janubiy-SHarqiy Osiyo tillari kiradi. Bu tillarda forma yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi affikslar yoʻq. Boshqacha qilib aytganda, gapda soʻzlarning oʻzaro grammatik aloqasini koʻrsatib turuvchi affikslar boʻlmaydi. Bunday tillarda gap sostavida soʻzlarning grammatik vazifasi va ularning oʻzaro munosabati soʻzning oʻrniga qarab belgilanadi. Grammatik munosabatda soʻz tartibi, urfu, intonatsiya va boshqa vositalar orqali ifodalanadi.

O'zakli tillarda gapda so'zlarning o'zaro grammatik munosabatlari, asosan, so'z tartibi orqali ifodalanadi. Mas., *shu fan tszay chjotszi-shan-kitob stolning ustida yotibdi, chjotszi-shan fanchchjd shu stolning ustida yotgan narsa kitobdir.*

Xitoy tilida bir so'z turli matnda turlicha ma'no va turli grammatik vazifada kela oladi:

xao jen'-yaxshi odam

sio xao-yaxshilik qilish

dzio xao-qadimgi do'stlik

xao vo-bu kishi meni yaxshi ko'radi.

II. Agglyutinativ tillar.

Agglyutinativ tillarga turkiy va fin-ugor tillari oilasidagi mo'ru'ul tillari, dravid, batu, yapon tillari kiradi.

Agglyutinativ tillarning boshqa tillardan ajralib turadigan grammatik xususiyatlari quyidagilar:

1. Affikslar bir ma'noni ifodalaydi. Flektiv tillarda bir vaqtning o'zida affiks ikki ma'noni ifodalashi mumkin: *druziyam-jo'nalish kelishigi, rod.*

2. Affikslar o'zakka mexanik ravishda qo'shilaveradi. Flektiv tillarda esa birikib ketadi: *maktablardan-viju/vid.*

3. Turkiy tillarda prefeks yo'q, grammatik ma'nolar affikslar orqali ifodalanadi. Flektiv tillarda ikkalasi ham mavjud.

4. Turkiy tillarda ko'makchilar ot yoki ot vazifasidagi so'zlardan keyin keladi, sintaktik munosabat ifodalaydi: *Ukam uchun oldim.* Flektiv tillarda oldin kelib, shu vazifani bajaradi: *v knige, nad stolem.*

5. Turkiy tillarda rod (jins)kategoriyasi yo'q.

III. Flektiv tillar.

Flektiv tillarga hind-evropa tillari kiradi. So'zning morfologik formalarining fleksiya orqali yasalishi bu tillarning asosiy xususiyatlaridir. Bu tillarda har bir mustaqil so'zning dastlabki shakli ham negiz va qo'shimchalarga bo'linadi, natijada o'zak negiz mustaqil qo'llanmaydi. Mas., *rus tilida siju, sidish', sidyat* so'zlarining o'zak-negizi *sid, sij* bo'lib, ular mustaqil qo'llanmaydi.

Flektiv tillarga so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi funktsiyani bajaradigan ichki fleksiya xos. Bunda o'zak-negiz tovush almashinuvi bilan turli grammatik ma'nolar ifodalanadi. Mas., arab tilida: *ktb-kataba: u yozdi, kotib: yozuvchi, kitob: kitob, akteb: yozmoq, maktab: idora, makaatib: idoralar, madrasa: maktab, madarris: maktablar* kabi.

IU. Polisintetik tillar.

Bu tillarning asosiy morfologik xususiyatlari ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi va holni ifodalab kelgan so'zlar fe'l bilan birikib, murakkab tarkibli qo'shma so'z formasiga o'xshash gap hosil qilishdir. Bunda gap boshida ega, oxirida kesim, to'ldiruvchi, hol, aniqlovchilar esa ega bilan kesimning o'rtasida keladi.

Tillarni bunday tasnif qilish nihoyatda nisbiy. Ular mutloq qoidalarga bo'ysunmaydi.

Morfologik tasnifda so'zlarning tuzilishi eng muhim, eng asosiy belgi qilib olinadi. Tillarning kelib chiqishi e'tiborga olinmaydi.

Unda so'zlarning o'zaro bo'lanishidagi so'z, turlovchi va tuslovchi qo'shimchalarning bor-yo'qligi, ularning xususiyatlari va so'z yasalishi tomonlari hisobga olinadi.

Morfologik usul tillarni ikki asosiy guruhga ajratadi:

1. Qo'shimchali tillar

2. Qo'shimchasiz tillar

a) agglyutinativ – agglutinare - yopishtirish

b) flektiv – flexio - egilmoq, bukilmoq.

3. Analitik tizimdagi tillar.

Analitik – grekcha *analitikas* – *echilish, ajralish* demakdir. Analitik tillarning xususiyati shundan iboratki, bu tillarda grammatik munosabatlar qo'shimchalar orqali emas, analitik vositalar

(soʻz tartibi, boʻlovchi, koʻmakchi va boshqalar) yordamida ifodalanadi. Ingliz, frantsuz, fors kabi tillar mana shunday tillardir.

Analitik tillarga roman tillari, Daniya, yangi grek va boshqa tilar kiradi.

4. Sintetik tizimdagi tillar. Sintetik tillarda grammatik maʼno qoʻshimchalar orqali, yaʼni soʻzning tarkibida ifodalanadi. Masalan, rus tilida *knigu* soʻzi leksik maʼnodan tashqari bir necha grammatik maʼnolarni ham ifodalaydi (vinitelʼniy padej, birlik va jenskiy rod).

Sintetik (grekcha *sintetikos* – *biriktirish, birikish* maʼnolarini anglatadi) tillarga qadimgi hind-evropa tillari, hozirgi Litva, slavyan, nemis tillarining koʻpchiligi kiradi.

Sof analitik va sof sintetik tillar boʻlmaydi. Mas., budu pisatʼ, budeshʼ pisatʼ, budut pisatʼ, budem pisatʼ – pishu, pishesh, pishet, pishut kabi.

5. Polisintetik tillar. Bu tillarga amerika hindulari tili, chukot, koryak va boshqa tillar kiradi. Bu tillarning asosiy morfologik xususiyatlari – ega, aniqlovchi, toʻldiruvchi va holni ifodalab kelgan soʻzlar feʼl bilan birikib, murakkab tarkibli qoʻshma soʻz shakliga oʻxshash gap hosil qilishidir. Bunda gap boshida ega, oxirida kesim; toʻldiruvchi, hol, aniqlovchilar esa ega bilan kesimning oʻrtasida keladi. Mas., chukot tilida: *tʼmaynʼvalmnarkʼnmen* – men (tʼ), katta (mayn), pichoqni (vala), charxlayapman (mnarkan); *ti-ata-kaa-nmi-rkiin* - men semiz buʼfularni oʻldirayapman.

12-maʼruza: TILNING TASHQI VA ICHKI JIHATI **TILNING TASHQI SHAROITI**

Reja:

1. Tilning ichki tuzilishi.
2. Tillar taraqqiyotidagi farqlanish va oʻxshashliklar.
3. SHEva va lahjalar.
4. Adabiy til va uning mezoni.
5. Tillarning oʻzaro taʼsiri.

Jamiyat tilsiz boʻlmaydi va aksincha til ham jamiyatsiz boʻla olmaydi. Til kichik bir qabila yoki kamroq sonli millat boʻladimi yoki xalq boʻladimi, barchasi uchun zarur boʻlgan muhim muloqot vositasidir. Tildagi turli hodisa va vositalar, belgilar va xususiyatlar oʻzgaradi, biri yoʻqoladi, boshqasi hosil boʻladi. Asta-sekin til rivojlanadi. Agar biror tilda jamiyat aʼzolari soʻzlashmay qoʻysa, uni oʻlik til deb yuritiladi. Masalan, lotin, xet, shumer, akkad, got, pras, xurrit tillari ana shunday oʻlik tillar sirasiga kiradi. Lekin bu oʻlik tillar boshqa tillarga katta taʼsir oʻtkazib, hozir ham boshqa tillarda oʻlik tillaridan oʻzlashgan soʻz va iboralar, turli grammatik vositalar bor.

Tillarning saqlanishi va oʻlik tilga aylanishi tashqi shart-sharoitlarga boʻliqdir. Tillar oʻrtasidagi aloqalar unda soʻzlashuvchi aholining joylanishi yaʼni geografiyasi va jamoaning madaniyati, iqtisodi, urf-odati, psixologiyasi bilan boʻliqdir. Baʼzi tillarda juda kam odam soʻzlashsa, boshqa baʼzisida miilionlab xalq soʻzlashadi. Tillarning hududiy tarqalishi ham juda rang-barang. Masalan, ingliz va ispan tillari turli qitqa va mamlakatlarda tarqalgan hududiy variantlariga egadir. Tillarning mahalliy farqlari aks etgan varianti uning sheva va dialektlari deb yuritiladi.

Jahondagi baʼzi tillar va ularning dialektlari oʻrtasidagi farqlar hali aniqlanmagan. Tillar oʻz qoʻllanish sohasi bilan ham farqlanadi. Masalan, lotin till fanlarning turli sohalarida, ayniqsa, tibbiyot, biologiya, kimyo, geologiya, fizika va boshqalarda qoʻllanadi. Qadimiy grek till ham fanlarning turli sohalarida qoʻllanadi. Italyan tilidagi soʻzlar sanʼat sohasida koʻproq qoʻllanadi.

Tilning ichki tuzilishi. Tilshunoslikning eng asosiy vazifalaridan biri tilning ichki tuzilishidir. Nutq aʼzolarining harakati bilan havo titrashi va uni quloq bilan eshitib, miya bilan his etish natijasida insonlar bir-birlari bilan muloqot qiladilar. Inson talaffuz qiluvchi tovushlar boshqa turli tirdagi tovushlardan (masalan, koʻchadagi, musiqa asboblari chalgandagi va h.k. tovushlardan) tubdan farq qila-di. Bu tovushlar fizik va eshitilish xususiyatlari hamda nutqda birikib aniq maʼno va mazmunga ega boʻlishlari bilan farq qiladilar.

Tilning tovush tomoni uning ifoda jihatini tashkil etadi. Tovushlar va ularning birikmalari inson ongida biror psixik tushuncha bilan boʻlanadi va bu tilning mazmun jihatida deb yuritiladi. Masalan, [daryo] beshta tovush birikmasidan iborat boʻlib, soʻzlovchilar ongida "katta suv havzasi" tushunchasini keltirib chiqaradi. Daryo soʻzi tildagi belgi sifatida oʻzining ifoda va mazmun jihatlariga egadir. Binobarin, til - belgilar tizimi (sistemi) boʻlib, insonlarning muhim aloqa vositasidir. Biroq bir tovush alohida holda maʼno anglatmasa belgi boʻla olmaydi. Har bir belgi ifoda va mazmun jihatiga egadir. Biroq tildagi belgilar koʻp bosqichli murakkab tarkibi bilan boshqa belgilardan farq qiladi. Masalan, undov belgisi shartli ravishda yoʻlda ehtiyot boʻling maʼnosini anglatadi. Insonlarning ovozsiz turli imo-ishoralari ham biror tushuncha bilan boʻlanadi. Biroq bu imo-ishora va mimikalarning ifoda jihatida yoʻq.

Tildagi belgilar murakkab tuzilishi, ifoda va mazmun jihatida bilan farqlanadi. Har bir til bosqichi oʻzining birligiga egadir. Quyi bosqich birliklari bir-birlari bilan birikib yuqori bosqich birliklarini hosil qiladi.

Tilning eng quyi bosqichi - fonologiya boʻlib. Uning birligi - fonema hisoblanadi. Demak, tilning eng kichik maʼnosiz birligi fonemadir. Fonema biryozlama (yoki faqat ifoda jihatiga ega) birlik boʻlgani uchun belgi boʻla olmaydi. Tilning quyi belgilariga ega boʻlgan bosqichi - morfema bosqichidir. Morfema - tilning ifoda va mazmun jihatlariga ega boʻlgan eng kichik belgidir. Morfemalar ketma-ket birikib tilning kattaroq birliklarini hosil qiladilar. Morfemalar birikib soʻzlarni va ularning turli shakllarini hosil qilishi mumkin. Masalan: *kuchli* soʻzida *kuch* - soʻzning asosi boʻlib, oʻzak morfemani hosil qiladi, unga *-li* affiksi qoʻshilib (uni "affiksial morfema" deb yuritiladi), yangi soʻz yasaydi.

Soʻzlar - tilning markaziy birligi boʻlib, ularni biriktirib yana kattaroq til birliklarini hosil qilish mumkin. Bunday birliklar - soʻz birikmasi va gap (jumla) hisoblanadi. Tilning soʻz bosqichi ham ikki tomonlama - ifoda va mazmun jihatiga ega boʻlgan eng asosiy bosqichdir.

Tilning morfema va soʻz bosqichlari yuqori bosqichlar hisoblanadi va oʻz strukturasi egadir. Tilning ifoda jihatida morfemalardan quyi bosqich fonema bosqichidir. Fonemalar ketma-ket birikib tilning yuqori bosqichlari birliklarini - morfema, soʻz, soʻz birikmasi va gapni tashkil etadi. Biroq barcha fonemalar bir-biri bilan tartibsiz birikmaydi. Fonemalarning birikishi har bir tilda oʻz tartib va qoidalarga ega.

Fonemalarni yana ham kichik hosil qiluvchi boʻlaklarga boʻlish natijasida fonologik farqlanish belgilari bosqichi tashkil boʻladi. Fonemalarni bir-biridan artikulyatsion-akustik belgilari bilan farqlashga xizmat qiluvchi belgilar farqlanish belgilari deb yuritiladi. (Bu haqda kitobning "Fonetika va fonologiya" boʻlimiga qarang).

Fonologik farqlanish belgilari tilning ifoda jihatida uchun xizmat qiladi. Tilning mazmun jihatida ham oʻzining quyi bosqichi - semantik (maʼno) farqlanish belgilari bosqichiga ega. Masalan, "boshliq" soʻzi mazmun jihatidan "bosh" soʻzi bilan boʻlanib, "-liq" boshqa soʻz yasovchi qoʻshimchadir.

Binobarin, bu soʻz odamlarga yoki bir guruh jamoaga boshliq maʼnosini ifodalaydi va bu uning semantik farqlanish belgisidir. Tilning barcha bosqichlarida ulardagi birliklar maʼlum tartibda bir-birlari bilan birikadilar.

Har bir til oʻz birikuv qonuniyatlariga ega. Bu qonuniyatlar maʼlum andozani (model) tashkil etadi. Biroq bu andoza doim ham oʻzgarmas boʻla olmaydi. Masalan, maʼlum gapning andozasi turli sharoitda, nutq holatida boshqacha berilishi mumkin.

Tillarni ilmiy oʻrganish vazifalariga koʻra tavsifiy tilshunoslik (uni baʼzan "sinxron tilshunoslik" deyiladi) va tarixiy tilshunoslik (baʼzan "diachron tilshunoslik" deyiladi) farqlanadi. Baʼzan tilshunoslik tarixi va tilning tarixiy shakllanishi, oʻzgarishi va rivojlanishi - diachron

tilshunoslik farqlanadi. Qarindosh va qarindosh bo'lgan, turli tizim va strukturaga ega bo'lgan tillarning o'xshash va farqli alomatlarini aniqlash qiyosiy tilshunoslikning aniqrofi, qiyosiy-tipologik tilshunoslikning vazifasidir.

Tilshunoslik aslida uyronish davrida filologiya fani tarkibiga kiritilgan edi. Lekin keyincha XIX asr boshlarida tilshunoslik alohida fan sifatida filologiyadan butunlay ajralib chiqdi. Natijada filologiya ikkita bir-biriga bo'liq bo'lgan fan - adabiyotshunoslik va tilshunoslikdan iborat bo'lib qoldi.

Tilshunoslik birinchi navbatda nazariy fan bo'lib, uning tatbiqiy - amaliy jihati turli o'quv-lufatlari tuzish, savod o'rgatish kabilar bilan ham bo'liqdir. Grammatika termini kelib chiqishi jihatdan "yozuv haqidagi fan"ni bildiradi. YOzuv esa aslida tilni amaliy o'rganish vositasidir.

Tillar taraqqiyotidagi farqlanish va o'xshashliklar. Tillar taraqqiyotidagi o'zgarishlar turli yo'nalishda bo'lib har xil natijalarga olib keladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, tildagi qandaydir kichik o'zgarishlar kuchayib, ularda so'zlashuvchilarning muloqotida quyinchiliklarni keltirib chiqaradi va ba'zan bir tilning ikki variantida so'zlashuvchilar bir-birlarini tushunmay qolishlari mumkin. Tilning taraqqiyotidagi bunday jarayon farqlanish deb ataladi. Buning aksi bo'lgan jarayon, ya'ni bir tilning ikki varianti o'rtasidagi farqlanish yo'qolishi nati-jasida ularning qo'shilib ketishi integratsiya deb ataladi. Bu ikki jarayon tillarning rivojlanish davrida turlicha kechadi.

Qadim zamonlarda til qabila bilan bo'liq bo'lgan. Qabilalarning bo'linib ketishi natijasida tillar ham bo'linib ketgan va farqlangan. Biroq bu farqlanish jarayoni tez kechmagan. Tillarning o'xshashligi esa o'tmishda ko'chmanchilik bilan hayot kechirgan xalqlarning tillarida ko'proq ro'y bergan. Odatda qishloq xo'jaligi, to'ra va o'rmonda hayot kechirish tillarning farqlanishini tezlatuvchi shartlardan hisoblanadi. Masalan, Afrika qitqasidagi Kamerun mamlakatida 180 dan ortiq til bor. Tojikistonning Pomir to'rlaridagi aholining bir necha tillarda so'zlashuvi, hatto ular yashayotgan joy 5-6 km. uzoqlikda bo'lsa ham turli bir-biriga o'xshamagan tillarda so'zlashuvi qiziqdir.

Bir tilning ikki tilga ajralish jarayonida aval bu tilning sheva-lahjalarga bo'linib ketishi ro'y beradi. Kelgusida bu shevalar alohida til bo'lib qolishlari mumkin. Masalan, Sanskrit tili boshqa hind guruhi tillari uchun shunday yo'lni bosib o'tgan.

Sheva va lahjalar. Tilning malum hududdagi o'zaki qo'llanishidagi xususi-yatlarini o'zida aks ettirgan shakli sheva yoki dialekt (grekcha dialektas - til, nutq, sheva) deb ataladi. Katta sheva va dialektlarni lahja deb yuritiladi. Til va sheva o'rtasidagi tafovut shartli bo'lib, go'yo milliy til va adabiy til o'rtasidagi farqqa o'xshashdir. Bu farqlanish turli hududlardagi bir tilning turli ko'rinishidek tuyuladi.

Til va dialektlarning tafovuti unda so'zlashuvchilarning madaniyati, psixologiyasi, urf-odati va milliy xususiyatlarining o'zgachaligi bilan izohlanadi. Bir-biriga hududiy yaqin bo'lgan shevalar o'sha tilga o'xshash alomatlari bilan ajralib turadi. Bir-biridan juda uzoq hududda tarqalgan shevalar esa boshqa tilga o'xshash alomatlarga ega bo'ladi. Masalan, oltoy tilining janubiy shevalari qirg'iz tiliga juda o'xshash bo'lsa, shimoliy shevalari shor tiliga yaqinroqdir [*SHaykevich A.YA., Abduazizov A.A., Gurdjieva E.A. Vvedenie v yazikoznanie. T., 1989, s.192.*]. Bir tilning turli shevalari avalo talaffuz xususiyatlari bilan farqlanadi. Masalan, Toshkent shevasida "keldi" deb talafuz qilinsa, xorazm shevalarida "galdi", o'zbek tilining qarluq shevalarida "yomon", o'zbek tilining qarluq shevalarida "jomon" deb talaffuz qilinadi. Shevalar o'z lufati, ya'ni so'zlari bilan farqlanadi. Masalan, Buxoro shevasida "taxlamoq" feqli biror ishni bajarmoq ma'nosida qo'llanadi. Bu so'z boshqa o'zbek shevalarida "biror narsani ustma-ust tartibda qo'ymoq" ma'nosini beradi. Tilning shevalari o'z grammatik alomatlarini bilan ham farqlanadilar. Ko'pgina o'zbek shevalarida qaratqich kelishigi qo'shimchasining tushum kelishigi qo'shimchasi *-ni* bilan aytiladi.

Tilning sheva va lahjalarni o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi *dialektologiya* (lotincha *dialekt* - nutq va fan) deb ataladi. Tilning turli hududlardagi tarqalgan sheva va lahjalari

shu xalqning tarixi, urf-odati, madaniyat va san`ati bilan bo`liqdir. Odatda dialektologiya regional, ya`ni hududiy, biror region yoki mahalliy joy bilan bo`liqdir.

Dialektologiya lingvistik geografiya bilan bo`flanadi. Turli shevalardagi xususiyatlar jamlanib lingvistik atlaslar tuziladi. Sheva va lah-jalarning hududiy joylanishiga doir xaritalar tuziladi.

Endilikda turli tillardagi ayrim xususiyatlarning tarqalishiga doir xarita va atlaslar tuzilmoqda. Bunday lingvistik xarita va atlaslarni tuzish maqsadida aniq dastur va anketalar, yaqni qanday masalalar, so`z va gaplar kiri-tib, ularni tahlil qilishda uchraydigan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarga ahamiyat beriladi. Bunday vazifalarni bajarish uchun maxsus dialektologik ekspeditsiya uyushtiriladi.

Til va uning shevalaridagi tarqalgan turli xususiyatlarning dialektologik xaritada ko`rsatilish chegarasi izoglosslar (lotincha izo- o`zaro, gloss-til) deb yuritiladi. Bunday izoglosslarni aniqlash shevalar tarixini o`rganishda yordam beradi.

Lingvistik geografiya metodlarini qo`llash natijasida turli tiilar va shevalardagi izoglosslarning tarqalishi aniqlanadi. Jamiyatning turli sinflariga mansub bo`lgan til xususiyatlarini ijtimoiy dialektlarga xos deb hisoblanadi.

Adabiy til va uning mezoni. Adabiy til biror millatning tarixiy jihatdan shakllangan umumxalq tiliga asoslanadi. O`zbek adabiy tilining asoschisi buyuk shoirimiz Mir Alisher Navoiydir.

Adabiy til u tarqalgan hududda barcha xalq uchun tushunarli bo`ladi. Bu umumxalq tilida shevalarga va kasb-hunarga xos so`zlar ham bo`ladi. Adabiy tilda boshqa tillardan o`zlashgan so`zlar ham bo`lishi mumkin. Adabiy tilni yozma tildan farqlash zarur. Adabiy til o`zaki va yozma shaklda bo`ladi. Adabiy tilning o`zaki shaklida uning talaffuz normasi o`z ifodasini topadi. Adabiy tilning o`z grammatikasi va leksikasi mavjud. Bular ham o`z adabiy normasiga ega. Adabiy tilda turli sohalarga doir terminlar, dialektizmlar (shevalarga xos so`zlar), kasb-hunar, madaniy-maishiy va boshqa sohalarga tegishli so`zlar mavjud bo`ladi. Adabiy tilning o`zaki shakli yozma shaklidan avval hosil bo`lishi mumkin. Adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishida buyuk shoir va adiblarning xizmati juda kattadir. Ular qo`llagan so`z va iboralar va maxsus uslub (stil) adabiy tilning nufuzini ta`minlaydi.

Adabiy til milliy tilning asosida shakllanadi. Milliy tilning yozma va o`zaki shakllari unda so`zlovchi xalq uchun tushunarli va umumiy bo`lgan mezonlarga egadir. SHu sababli uni davlat tili yoki rasmiy til sifatida qabul qilinadi. Davlat tili ommaviy axborotda, matbuotda, sud va prokuraturada, barcha davlat tashkilotlari, o`quv maskanlari va boshqa muassasalarda qo`llanadi. Tilni xalq yaratgan va uning adabiy va davlat tili sifatida qo`llovchi ham xalqdir. Davlat tilining erkin rivojlanishini va uning xalq xo`jaligining turli sohalarida qo`llanishini ta`minlash til siyosatining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Adabiy tilning ma`lum situatsiyada qo`llanuvchi varianti uning funksional stili deb ataladi. Funksional stillar tilshunoslikning ifodali vositalarini o`rganuvchi bo`limi bo`lmish stilistikada o`rganiladi.

Tilning funksional stillari: rasmiy-ish stili, kundalik o`zaki nutq stili, ilmiy-texnik stil, diniy stil, badiiy stil (u poetik (nazmiy) stil, nasriy stilni o`z ichiga oladi). Ba`zan badiiy stilga nisbatan neytral stil farqlanadi.

Tillarning o`zaro ta`siri. Odatda ma`lum hududda yashovchi ko`pchilik xalqning tili umumiy til deb ataladi. Tarixda yunon tilining Afina attik dialekti umumxalq tili sifatida qabul qilingan. Bunda Afina shahri Gretsiyaning madaniy, siyosiy va iqtisodiy markazi ekani ham hisobga olingan. Bunday umumiy tilni koine (grekcha koine- dialektos - "umumiy nutq") deb ataladi.

O`zbek tilining Toshkent va Farfona shevalari "tavanch shevalar" deb ataladi va bu "umumiy til" tushunchasiga ancha yaqin turadi. Kishilar ikki va undan ortiq tillarda so`zlasha

oladilar. SHunga ko'ra ikki tilliylik bilingvizm (grekcha bi - ikki, lingua- til) va ko'p tilda so'zlashish - polilingvizm (grekcha poly- ko'p, lingua - til) farqlanadi. Ikki tilda so'zlovchilar ayniqsa ko'p. Masalan, O'zbekistonning Namangan viloyatida 9% aholi, O'rta Osiyo xalqlarining 30% (1970-yil aholi ro'yxati natijalariga ko'ra) ikki tilda so'zlashadilar.

Tillarning o'zaro ta'siri natijasida ulardan biri, odatda madaniy va iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan xalqning tili ta'sirida ikkinchi tilda ko'pgina so'zlar o'zlashadi. Masalan, Afrika tillarida arab tilidan o'zlashgan so'zlar juda ko'p. Lekin, aksincha, Afrika tillaridan arab tiliga o'tgan so'zlar juda kam topiladi. Bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatgan tillarning har ikkisi ham so'zlarning o'zlashishi natijasida boyiydi. Masalan, qadimiy farbiy german tillarining lotin tili bilan aloqasi natijasida german tillariga hayotning turli sohalariga tegishli so'zlar kirib keldi: ingliz, street, nemis. Strasse - "ko'cha", ingliz. cheese, nemis. Kase - "pishloq", ingliz. toll, nemis pfund- "boj haqqi", pound, pfund "funt" kabi. O'z navbatida german tillaridan ham lotin tiliga qator so'zlar o'zlashgan va ulardan ba'zilari ispan tilida saqlanib qolgan: ispan, espial "ortidan bormoq", tregua "ke-lishuv", guardar "qo'riqlamoq", orgullo "faxr" [SHaykevt A.YA., Abduazizov A.A., Gurdjieva e.A. Vvedenie v yazfkoznanie. T., "O'qituvchi", 1989, s. 200-201.] kabi.

Tillarning o'zaro ta'siri ularda so'zlashuvchi xalqlarning yonma-yon yoki yaqin hududda yashashiga borliq emas. Ba'zi baynalmilal so'z va terminlarning bir yo'la bir necha tillarda qo'llanilishi bunga misoldir. Ko'pincha tillarning o'zaro ta'siri leksika sohasida, xususan, so'z qabul qilish bilan boshlanadi va keyincha u fonetika va grammatikada kuzatiladi. O'zbek tilida arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar ko'pgina topiladi. Arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan ba'zi so'zlarda fonetik hodisalar ham mavjud: toat, talqat, soat, surqat kabi. Bu so'zlarda arabcha "ayn"ning cho'ziqroq talaffuzi kuzatiladi. O'zbek tilida /ts/ (tsirk, tsirkul), /J/ (jyuri, jurnal) fonemalari grek tilidan kirib kelgan so'zlar bilan birga o'zlashgan. Bir tildan ikkinchi tilga so'z o'zlashuvi natijasida ulardan birining tarkibida katta o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Bunday, ta'sir tillardan birining yo'qolib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Saqlanib qolgan tilda yo'qolgan til unsurlarining bo'lishi substrat (lotincha sub - "yuqori", stratum - "qat-lam") deb ataladi. Substratning ta'siri ko'proq fonetika sohasida bo'ladi. Masalan, german tillaridagi "yuz" va "ming" sonlari qadimiy ingliz, qadimiy sakson tillarida hund, qadimiy yuqori nemis tilida hunt, boshqa german tillarida hunda shaklida o'zlashgan. Ming so'zi thusundi shaklida (qadimiy ingliz tilida thusend, qadimiy friz tilida thusend, qadimiy sakson tilida thusundig, thusint kabi) o'zlashgan. Bu so'zlarda fonemalar almashuvi kuzatiladi. Qrimdagi gotlar tilida bu so'zlarga sada "yuz" o'rta osetin tilida sada, fin-ugor tillardan o'zlashgan sada va hazar "ming" (o'rta fors tilida hazar, venger tilida o'zlashgan ezer shakli mavjud [Misollar olingan manba: Toporov V.N. Drevnie germanhi v Prichernomor'e. Rezul'tati i perspektivi //Balto-slavyanskije issledovaniya. 1982. M., Nauka, 1983, s. 239.].

Sintaksisda uchrovchi substratlarga turkiy tillarida gapda so'z tartibining ancha erkin bo'lib qolgani va teskari so'z tartibi ham qo'llanayotgani misol bo'ladi: Masalan:

Ozor tilida:	Danisyр Baky!	O'zbek tilida:	Bokudan gapiramiz!
Qirfiz tilida:	YAshasyn sulh!		YAshasin tinchlik!
	Berilet usul spravke		Berildi ushbu ma`lumotnoma
Turkman tilida:	Mikrofon onunde joldas CHorijev		- Mikrofon oldida o'rtoq CHoriev

(mana shu tablitsani tekshirib ko'rish kerak) [Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, O'qituvchi, 1979, 170-bet.].

Substrat hodisalarini tilning semantikasida ko'proq uchratish mumkin. Masalan, grek tilidagi "marble" so'zi "mar-mar" shaklida o'z ma'nosida o'zbek tiliga o'zlashgan. Bu so'z boshqa tillarda ham mavjud.

13-ma`ruza: YOZUV VA UNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

R e j a:

1. YOzuvning paydo bo`lishi va tarixiy ahamiyati.
2. YOzuv va uning taraqqiyot bosqichlari.
3. O`zbek yozuvining taraqqiyot bosqichlari.

Mavzu bo`yicha tayanch iboralar: yozuv, yozuv bosqichlari, mnemonika, buyumli yozuv, piktografiya, logografik yozuv, ieroglif, fonografik, sillabik, fonetik yozuv, oromey-suriya, Arabiston, YUnon-evropa, Misr yozuvi, Rozetta toshi, Mesopotamiya, SHumer, Mixxat, Markaziy Osiyo, Issiq yozuvi.

**1.YOzuvning paydo bo`lishi va tarixiy ahamiyati.** YOzuvning paydo bo`lishi til qadar uzoq tarixga ega emas. Hozir bizga ma`lum bo`lgan tillarning yozuv tarixi o`n-o`n besh ming yildan oshmaydi. Ba`zi tillarda hozirgacha yozuv yo`q. Mas., Amerika qit`asidagi ayrim mahalliy aholi.

YOzuv ehtiyoj tufayli paydo bo`ldi. Boshlan`ich davrlarda xotirada saqlab qolish vositasi tabiat predmetlari bo`lgan. Predmetlar simbolikasi shunday vazifani bajargan. Mas., qarama-qarshi qabila vakillarining navbatma-navbat trubka chekishi tinchlik simvoli bo`lgan. Slovyan qabilalarida ilgari va hozir ham mehmonni non va tuz bilan kutib olish do`stlik va hurmat belgisidir.

YOzuv jamiyatning eng buyuk kashfiyotlaridan biri bo`lib, kishilik jamiyatining har tomonlama taraqqiyotida juda katta rol` o`ynaydi. YOzuvning xabar etkazish imkoniyati tufayli turli masofadagi - dunyoning turli nuqtasida paydo bo`lgan yirik siyosiy, ilmiy, texnikaviy va adabiy voqealar barcha xalqlarning mulkiga aylandi.

Agar yozuv bo`lmaganida, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalari bizgacha etib kelmagan bo`lar edi. Xullas, harf yozuvi asosida paydo bo`lgan ilmiy simbolika tafakkur taraqqiyotini tezlashtirishda, fikrlash, o`ylash va isbotlashning yanada yuqori darajaga ko`tarilishida muhim rol` o`ynadi va o`ynamoqda.

Tildagi uzoq yillar mobaynida yuz bergan fonetik, grammatik yaruslardagi o`zgarishlardan faqat yozuv tufayligina xabardormiz. Faqat yozuvini til evolyutsiyasi to`rtisidagi tasavvurimizni jonlantira olishi mumkin.

Agar yozuv bo`lmaganda, Mahmud Qoshfariy, YUsuf xos Hojib, Ahmad YUgnakiy, Lutfiy, Alisher Navoiy singari buyuk siymolarning donishmandona fikrlaridan bahramand bo`la olmas edik.

YOzuvning yutu`ri: tilda bo`lmagan imkoniyatlar yozuvda yuzaga chiqadi. Ammo u tilning to`liq aksi emas, balki shartli va sun`iy aksidir.

YOzuv tilga nisbatan kam o`zgarib, uning vazifasi ham bir muncha chegaralangandir. Jamiyatning kelgusi taraqqiyotida radio va televizion, internet aloqa vositalari kabi yozuvdan ustunroq bo`lgan yangi vositalar ham yuzaga kelishi mumkin.

YOzuv o`z-o`zidan paydo bo`lmay, balki ma`lum bir ehtiyoj va zarurat asosida fikrni uzoq masofaga etkazish yoki keyingi avlodlarga qoldirish talabi bilan yaratilgan. Uning o`ziga xos xarakterli belgilari bor

1. YOzuv mustaqil va asosiy aloqa vositasi bo`lolmaydi, yordamchi vosita hisoblanadi.

2. Nutqni uzoq masofaga etkazish va keyingi davrlarga qoldirish uchun xizmat qiladi.

Grafik belgilar yozuvning asosiy qurolidir.

Demak, yozuv ko`z bilan ko`radigan va kishilar o`rtasida o`ziga xos aloqa vositasi bo`lib xizmat qiladigan grafik belgilar sistemasi bo`lib, uning jamiyatda o`ziga xos katta o`rni va xizmati bor, ya`ni yozuv ma`lum bir masofa bilan ajralgan odamlar orasidagi aloqalarni yaxshilashda, yozma adabiyotlarni va yozma adabiy tilni yuzaga keltirishda, ma`lum bir davrda yaratilgan madaniy- adabiy yodgorliklarni keyingi davrlarga etkazib berishda nihoyat darajada muhim rol` o`ynaydi.

Olimlar yozuvning paydo bo'lishi va ahamiyati to'g'risida maxsus asarlar yozishgan. Masalan, Abu Nasr Forobiy Aristotelning «Ritorika» asariga yozgan sharhida yozuv tizimi, uslubiyat haqidagi fikrlarida o'z ifodasini topgan. U tilshunoslikning mundarijasini olti bo'limdan iborat deb belgilaydi va beshinchisi «yozuv qonunlari va to'g'ri talaffuz (orfoepiya) haqidagi fan» ekanligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari olim «Kitob fi sanoat al-kitoba» («YOzuv san'ati haqida kitob»), nomli asar yozgan.

Abu Rayhon Beruniy tilshunoslikning ko'p masalalari qatorida yozuvning ahamiyati haqida ham atroflicha fikr yuritadi. U til va yozuvning munosabati haqida shunday yozadi: «Agar insondagi so'zlash quvvati hamma joyga shamol kabi yoyiluvchi bo'lmaganda edi va zamonlardan zamonlarga nafaslar singari o'tuvchi xat yozish san'atini keltirib chiqarmaganda edi, o'tmish zamonning xabarini, ayniqsa, uzoq zamonlar o'tganda hozirgi zamon tillariga qanday ko'chirib bo'lar edi?» Beruniy ayrim mutaassib kishilar arab yozuvini Alloh tomonidan yuborilgan, deb ilohiy tus berayotgan bir paytda, har qanday yozuv kabi bu yozuv ham insoniyatning kashfiyoti ekanligini e'tirof etadi. Lekin bu yozuvda ancha noqisliklar bor ekanligi, shuning uchun ham grek, lotin, hind tilidagi asarlarning arab tiliga qilingan tarjimalarida ayrim nomlarni to'g'ri ifodalash qiyin, shu tufayli ko'p nomlar faliz berilishini bayon qiladi. Olimning aytishicha, arab yozuvida «katta baxtsizliklar» bor. Unli fonemalarning ifodalanmasligi, ko'p harflarning bir-biriga o'xshashligi va ularning ayrim nuqtalar orqaligina farqlanishi qator qiyinchiliklarga olib keladi.

V. Gumbol'dt shundan keyingi davrlarda «Harf yozuvi va uning til qurilishi bilan aloqasi haqida»(1824) kabi asarlar yozgan.

2. YOzuv va uning taraqqiyot bosqichlari. YOzuv o'zining taraqqiyotida turli bosqichni bosib o'tgan. Dastlab buyumlardan *mnemonika* yoki «eslatuvchi» vositalar sifatida foydalanish zamonaviy yozuvga olib keluvchi mashaqqatli uzoq yo'ldagi birinchi qadam bo'ldi. Ammo bu vositalar fikrni uzatmas, balki uni faqat eslatardi. Masalan, arqon, chilvir, ip, kanoplarni xilma-xil rangga bo'yash, ularga turli tugunchalar qilish bilan ayrim voqeani, fikr-istaklarni o'zlaridan uzoqda turuvchilarga nutqsiz etkazganlar. Biror narsani eslab qolish odati shundan qolgan. So'ngra buyumlarga aniq ma'no berila boshlagan. Buyumga ma'no birkiritib qo'yishning bu usuli «buyumli yozuv» deb atalgan.

O'tmishda, hozirgi zamon yozuvlari bo'lmagan davrlarda, odamlar ba'zi hodisalar va voqealarni uzoq masofaga etkazish niyatini yoki zamonda (vaqtda) abadiylashtirish maqsadlarini jonli va jonsiz narsalarning rasmini chizish orqali amalga oshirganlar. Bunday yozuv *piktografik yozuv* deb nom olgan.

Turli voqea, narsa-predmetlarning rasmlarini chizib, o'zlarining fikr va istaklarini bildirishgan. Ana shunday turli narsa-predmet va voqealarni bildiradigan rasmlar *piktografik* (pictus – chizilgan, grafo – yozaman) *yo'zuv* deb ataladi.

Piktografik yozuvda har bir rasm bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, besh qayiq, baliqchi qush, otliq kishi, toshbaqa, quyosh rasmi berilgan. Uning mazmuni quyidagicha: Qabila boshliri otda yo'l boshlamoqda. Qayiqda 50 kishi va qabila boshlirining Baliqchi ismli safdoshi bor. Ko'lda uch kun suzib, quruqlikka chiqqanlar.

Piktografik yozuv asta-sekin takomillashib, *ideografik* (idea – tushuncha, grafo - yozaman) *yo'zuv* paydo bo'ldi. Uni *logografik* (logos – so'z) *yo'zuv* deb ham yuritadilar. Bunda tildagi har bir so'z o'z simvoliga ega bo'ladi. Masalan, qadimgi arablar «yuz ming» sonini itbaliqning shakli orqali izohlashgan. Logografik yozuvning bir ko'rinishi mixxatdir. Bu yozuv qadimgi Mesopotamiyada qo'llanilgan.

Logogrammaning piktogrammadan farqi shundaki, piktogramma bevosita predmetni aks ettiradi, logogramma so'zning ma'nosini izohlaydi. Demak, logogramma bevosita predmet shakli bo'lmay, u so'z ma'nosini aks ettiruvchi shartli belgidir.

Logografik (so'z yozaman) yozuvning biroz mukammallashgan formasi *ieroglifik yozuvdir* (muqaddas yozuv). Bu yozuv qadimgi Arabistonga, hozirgi Xitoyga xosdir. Xitoy tilining to'liq lufatlarida qirq mingga yaqin ierogliflar qayd qilingan. Hozirgi zamon matnlarida esa 2-5 ming atrofida ierogliflar qo'llanadi.

Xitoy yozuvi dunyodagi noyob yozuvlardan biri bo'lib, hozirgi zamon kishisi foydalanadigan yozuvlar orasida eng qadimiysidir (miloddan avvalgi XII asr). Qadimgi Misr ierogliflariga va SHumer mixxatiga tengdosh bo'lgan bu yozuv o'ziga xos taraqqiyot yo'liga ega bo'lganligi uchun ham shu paytga qadar saqlanib kelmoqda. Har bir ieroglif alohida bir so'zni bildiradi. So'zlar qanday ohangda talaffuz etilishiga qarab, mutlaqo boshqa-boshqa ma'noni bildiradi. So'zlar past, balandlashib boruvchi, baland ohangga qarab uch xil ma'noni ifodalaydi.

YOzuvning ommaviylashuvi uchun uni, albatta, osonlashtirish, soddalashtirish va qulaylashtirish kerak edi. Uning soddalashtirish jarayoni bir necha yo'llar bilan amalga osha boshladi:

-yangi tushunchalarni mavjud logogrammalar yoki ierogliflar kombinatsiyasi orqali ifodalash. Mas., xitoy yozuvida: *ko'z yoshi tushunchasi- ko'z va suv ramzi ifodasi*. Unumsiz rivojlandi;

-logogrammalarni o'zak sifatida qoldirib, grammatik ma'nolar uchun yangi logogrammalar o'ylab topish;

-fonografik yozuvga o'tish.

YOzuvni soddalashtirishning eng unumli va progressiv usuli fonografik yozuvga o'tish bo'ldi.

Fonografik yozuv. Ayrim yozuvlar, masalan, *piktogramma, sillabogramma (bo'zin yozuv)* va *ideogrammalar* (shartli belgi, simvol) evolyutsiyasi natijasida harflar paydo bo'ldi yozuv taraqqiyotida *harf-yozuv davri* boshlandi. Hozirgi vaqtda jahon aholisining taxminan to'rt dan uch qismi mana shu yozuvdan foydalanadi. Harf tovush yozuvi hozirgi vaqtda, asosan, yirik to'rt xil yozuv sistemasidan iborat. Lotin yozuvi asosidagi yozuvdan jahon aholisining 30%, slaviyan-krillitsa yozuvidan 10%, arab yozuvidan 10%, hind yozuvidan 20% aholi foydalanadi.

Fonografik yozuv ko'p ko'rinishlarga ega. Ular quyidagilardan iborat:

1. Sillabik yoki bo'rin yozuvi. Bu yozuv qo'shma so'zlarni mayda qismlarga bo'lish usuli bilan paydo bo'ldi. Mayda qismlar bo'rinlarga to'g'ri keladi. U yoki bu so'zni yozish lozim bo'lsa, ana shu bo'rinlarni bir-biriga qo'shish usuli bilan tuzishar edi. Bu yozuvga qadimgi hind yozuvi devanagari yaxshi misol bo'la oladi. Bo'rinlarning soni turli tillarda turlicha bo'lgan. Masalan, Kipr orolidagi qadimgi grek tilida 65ta bo'rin birligi, Gvineya orolidagi vaylar tilida 226ta bo'rin birligi bo'lgan.

2. So'z shakllarini fonetik birliklar – tovushlar orqali ifodalash. Dastlabki alifbeli yozuv Nil daryosi vodiysiga bostirib kelgan giksoslar tarafidan yaratilgan. Giksoslar misrliklarning atoqli ismlarini yozishdagi tajribasidan foydalanganlar: ular Misr ieroglifik yozuvlaridan yigirmatasini olib, shular orqali o'z tilining unli va undosh tovushlarini ifodalaydigan alifbeni yaratganlar. Alifbe so'zi giksoscha *alif – ho'kiz, be < bet – uy* demakdir.

Eramizdan bir yarim ming yil ilgari giksoslar alifbesini finikilar o'zgartirib, o'z tilining tovushlariga moslashtirib olganlar. Dunyodagi ko'p tillarning fonetik yozuvlari finikilarning yozuvi asosida vujudga kelgan. Keyinchalik finikilarning bu alifbosi uch tarmoqqa bo'linib rivojlandi: 1. Oromey – suriya tarmoqi, u SHarqqa qarab tarqalgan. 2. Janubiy Arabiston tarmoqi, u Janubga tomon tarqalgan. 3. YUnon-evropa tarmoqi, u Farbga qarab tarqalgan.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ularning bevosita qadim oromey yozuvi ta'sirida shakllanib, rivoj topganligining guvohi bo'lamiz.

Miloddan avvalgi V-IV yuz yilliklar va milodning boshlarida oromey xati takomillashib, uning negizida birin-ketin arab, parfeniy, boxtariy, avesto, turk-run, xorazmiy, suvd, uyfur alifbelari shakllangan.

Dunyo mamlakatlari ichida Misr qadimgi tarixga ega. Misr yozuvi miloddan avvalgi IV ming yillikning ikkinchi yarmida yaratilgandir. Keyinchalik u batamom unutildi.

Jahon madaniyati uchun eng muhim ahamiyatga molik bo'lgan hodisa 1799 yil 2 avgustda sodir bo'lgan. SHu kuni frantsuzlar inglizlarning dengiz tomondan bo'layotgan hujumini daf etib, sohilni qo'lda saqlab turganlar. Rozettadan etti kilometr naridagi qadimiy Rashid qal'asini himoya qilayotgan askarlar xandaq qazayotib yozuvlar bitilgan qop-qora tosh topib oladilar (uni Rozetta toshi deb atashadi). Kattaligi stol taxtasicha keladigan bu toshdagi yozuvlar uch (mizr, suriya, yunon) tilda o'n to'rt satrlik yozuv qolgan. Bu yozuv ko'p asrlar mobaynida jumboq bo'lib keldi.

Rozetta toshi topilgandan so'ng ierogliflar jumbo'ini echishga bo'lgan ishtiyoq yanada kuchayib ketdi. Ana shu toshlarni o'rganishga A.Kirxer, S.de Sasi, D.Okerblad, T.YUng kabilar kirishganlar. Ierogliflarning ieratik va demotik turlari haqida dastlabki ma'lumot berganlar, lekin oxiriga etkazmaganlar.

Ushbu jumboqni echishda (16 yoshida) frantsuz Grenobl' akademiyasining akademigi bo'lgan J.SHampol'onning hissasi kattadir. U o'z hayotini Misr sirlarini ochishga barishlagan. J.SHampal'onning Misr bo'yicha to'plagan materiallari 20 jilddan iborat.

Qadimgi madaniyat o'choqlaridan yana biri Mesopotamiya (ikki daryo – Dajla va Frot oraliridagi er) sanaladi. Bu yurtda ossuriy-bobil yozuvining xilma-xil mixxat lavhalari yaratilgan. e.de Sarzek, L.Vulli, K.Nibur, G.Grotefend, F.Myunter, D.Smit, O.Sulaymonovlar shumerlarning bu mixxat lavhalarini o'rganib o'z nazariy fikrlarini bayon etganlar.

Semit akkadlari milodgacha uch ming yilliklarda Mesopotamiyaga kelib, ular madaniy xalq shumerlarga duch keladi. SHumerlar tomonidan kashf etilgan mixxatni keyinchalik akkadlar, xetlar, qadimgi forslar, elamiylar qabul qildilar.

SHumer mixxatlari Ur, SHuruppak xarobalaridan topildi. 1840 yilda ingliz olimi Leyard Osuriya poytaxti Nineviya xarobalarini o'rganish jarayonida 20 ming sopol kitobga ega bo'lgan shumerlar kutubxonasini qo'lga kiritdi. Ana shu sopol kitoblarda «Bilgamish» dostoni yozilgan.

Akkadlar o'zlariga notanish, shumer tilining birinchi lu'fatini yaratganlar.

YOzuv madaniyati tarixiga nazar tashlansa, Markaziy Osiyoda yashagan xalqlar orasida yagona alifbe bilan cheklanib qolgan ulusning o'zi yo'q. CHunonchi, su'rd tili o'z tarixi mobaynida oromey, milliy su'rd, moniy, suryoniy yozuvlaridan foydalanganlar. Qadimgi xorazmiy adabiy tili uchun xorazmiy, arab alifbelari amalda bo'lgan. Bular ba'zi ishlarda «Avesto» tili va yozuvi, xorazm tili va yozuvi, baqtriya tili va yozuvi, su'rd tili va yozuvi, sak tili va yozuvi degan nomlar bilan ataladi.

Turkiy xalqlarning ota-bobolari 22 harfli oromey yozuvidan foydalanib, o'zlarining 26 harfli turk-run (sak tili va yozuvi)ni kashf etganlar.

Biz turk-run yozuvining oromey yozuvi asosida shakllanganligini inkor etmagan holda, sak tili va yozuvi asosida Urxun-Enasoy yozuvi shakllangan, degan fikrdan yiroqmiz. CHunki 1970 yilgacha turkiy yozuv eramizning VI-VII asrlarida paydo bo'lgan, degan fikr etakchi edi. Unga nisbatan Urxun-Enasoy atamasini ishlatganlar. Qadimgi turkiy yozuv uchun Urxun-Enasoy yozuvi atamasi qo'llanilgan bo'lib, undan voz kechish vaqti etdi. Turkiy yozuv Urxun-Enasoy tomondan Farbga emas (chunki bunda 38 harfiy belgi bor), Markaziy Osiyodan (bunda 26 harfiy belgi bor) SHarq tomon tarqalgandir. Urxun-Enasoy atamasi yozuv yodgorliklarining mahalliy guruhinigina anglatadi.

1970 yili Olmoti yaqinidagi Issiq qo'r'fonini tekshirganda undan miloddan oldingi ko'plab buyumlar qatori kumush kosa topildi. Uning sirtida qadimgi sak (turkiy) yozuvi bor edi.

Issiq yozuvi nomi bilan mashhur bo'lgan bu yozuv (26 harfli)ni A.S.Omonjo'lov o'qib talqin etgan. Olim bu qadimgi turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yillik o'tmishdan izlamoq kerakligini ta'kidlaydi. Xuddi Issiq yozuviga o'xshash yozuv Far'fona vodiysining Isfara, Quva, Qal'ai bolo, Lo'mbitepa, Surxondaryoning Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Afronistonning Dashti Novur kabi joylaridan ham topildi. Bu yozuvlarni A.N.Bernshtam, YU.A.Zadneprovskiy, S.G.Klyashtorniy lar o'qigan va ma'lumot bergan.

3. O'zbek yozuvining taraqqiyot bosqichlari. O'zbek xalqi qadimda turli yozuvlardan foydalanib kelgan. Asosiy yozuv tizimini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O'zbek xalqi oromiy, yunon, su'rd, xorazm, ko'shon, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uy'fur, arab, lotin, rus grafikasiga asoslangan yozuvdan foydalangan.

Eramizdan oldingi UI-IU -klinopis, mix yozuv, oromiy yozuvi.

III-I yunon, karoshta.

Eramizning I asridan su'rd

II—III xorazm

V-VIII urxun-runik (rus xizm.Remezov-XVIII, shved Iogann Stralenberg, XIX asr Grigor'yan Spasskiy,1891 akad. V. V. Radlov, daniyalik Vilgilm Tomsen, keyinchalik P.M.Melioranskiy, S. E. Malov).

VI-VIII asrlar uyƣur, VII-VIII arab, 1929 lotin, 1940 rus, 1993 02.09.lotin (26 harf, 3 harf birikmasi va 1 tutuq belgi).

Rus grafikasi asosidagi o'zbek alfavitida 33 ta harf va ikkita maxsus belgi bor. Ularning yutuq va kamchiliklari. Unlilar sistemasi. Singormanizm. YAngi alfavit. Uning siyosiy ahamiyati.

YOzuvning xalqlar tili va madniyati taraqqiyotidagi ahamiyatini quyidagi faktdan ham bilsa bo'ladi: Tillarning *standart tillar*, *klassik tillar*, *mahalliy tillar* tarzida tasniflanishi bevosita bu tillar yozuvi mavqeiga asoslangan. 1. Adabiy til me'yoriga ega bo'lgan, jamiyatda davlat tili, adabiy til sifatida xizmat qiluvchi tillar *standart tillar* sanaladi. Masalan, o'zbek, rus, tojik, turkman, ukrain kabi tillar. 2. YOzuvga ega bo'lib, o'z davrida mukammal takomiliga etgan, buyuk asarlar yaratilgan tillar *klassik tillar* sanaladi. Klassik tillar o'z davri uchungina emas, balki tillarning keyingi taraqqiyoti uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday tillarning adabiy tillardan farqi shundaki, ular o'lik tillardir. Masalan, lotin tili, sanskrit tili, surd tili, xorazmiy tili. 3. Son jihatidan ko'p bo'lmagan kichik xalqlarga xizmat qiluvchi, o'z yozuviga ega bo'lmagan tillar *mahalliy tillar* sanaladi. Masalan, Amerika mahalliy hindularining tili.

Qo'shimcha material:

Sunnatulla Jumaqulov «Dulbarchin talqinlari» / «Zarafshon», 2011 yil 11yanvar'

-o'z qadrini bilgan so'z qardini biladi.

-qadimgi turkiy (urxun-enasoy) yozuvining istifodadan chiqib ketishi tarixi tarixiy zaruratga bo'fliqmi, uning yo'qolib ketishiga nima sabab bo'lgan?

-akad.Bartol'd: turk tili tabiatiga xos, ayniqsa, singarmonizm qonuniga moslashtirilgan bu yozuv, uning o'rnini egallagan uyƣur va arab yozuvlariga nisbatan ancha mukammal edi.

-bu yozuvni dastlab XVII asrda Evropa olimlari ko'rishgan va «run yozuvi» - sirli yozuv deb atashgan.

-eramizning VI asrida Ettisuv va SHarqiy Turkistondagi turkiylarni birlashtirgan Istami hoqon Vizantiya imperatori Uostin II ga ana shu yozuvda xat yozgan. Demak, u davlat miqyosida qo'llangan.

-ibn Arabshoh «Ajoyib ul-maqdur finavoyibi Taymur (Temur falokatlarida qismat o'yinlari)» asarida «Xitoyda turklarning «dulbarjin» deb atalgan yozuvini ko'rdim, harfi – qirq bitta», deb fikr bildirgan (FA.AR.Qadimgi turkiy til).

-Klosan J.: Davlat ahamiyatiga ega bo'lgan bitiklarning ijrochilari Yuoik-tegin va boshqalar maxsus maktabda o'qitilgan. Bu maktabning asosiy vazifasi saltanat idorasi uchun – oddiy yozuvdan farqli o'laroq chiroyli va qulay alfavit yaratish edi.

-«dulbarchin» yozuvining topilishi ham antiqa. Bu haqda dastlab (1962) amsterdamluk olim N.Vidzen xabar bergan. 1772 yilda D.Megsersmidt buni kel't yozuvi, P.Pallas uni enasoy dashtlaridagi ko'chmanchi qadimiy got qabilalariniki, deydi.

-oradan bir asr o'tgach, farang olimi J.Abel'-Remyuzi Xitoy yilnomasidagi bir jumlagi asoslanib, bu yozuvlar turkiylarga xos, u enasoy qirfizlariga aloqador, deydi. J.Abel'-Remyuzining to'fri taxmini XIX asr o'rtalariga kelib tamoman rad etildi.

-rus xitoyshunos V.Vasil'ev munosaraga yakun yasadi. Sibir' yozuvlarining turkiyligi ayon bo'ldi. Muƣulistondan topilgan yozuvlarni V.Tomsen o'qidi va tarjima qildi.

- J.Abel'-Remyuzining fikri nima uchun inobatga olinmadi? CHunki arab yozuvining mavqei baland edi. Arab istilochilari M.Osiyoga o'zlari bilan madaniyat, ilmu urfon emas, balki mo'fullar kabi dahshat, yonƣin, forat olib keldi, kutubxonalarga o't qo'yishdi. eng tubanligi toshga bitilgan yozuvlarni «begona yozuv» deb ularni muttasil yo'qotib yuborishdi. Boburning arab yozuvini isloh qilish, uni turkiylashtirishga bo'lgan orzulari sarobga aylandi.

-«dulbarchin» yozuvi sharqu ƣarbda hamon o'rganilmoqda.

14-ma`ruza: TILSHUNOSLIK NAZARIYALARI VA TILNI ILMIY TADQIQ QILISH METODLARI

Reja:

1. Tilshunoslik nazariyalari uchun zarur tushunchalar. Sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, paralingvistika, etnolingvistika, antropololingvistika.
2. Tilshunoslik metodlari. Qiyosiy-tarixiy metod. Tarixiy metod. Qiyosiy metod. Tavsif qilish metodi. Distributiv metod. Transformatsiya metodi. Komponent tahlili metodi. Maydon metodi.

Hozirgi davr tilshunosligida ko`pgina ilmiy taqlimot va nazariyalar hamda tillarni ilmiy tadqiq qilish metodlari va tillarni amaliy o`rganish metodikalari mavjud. Ularni asta-sekin tilning har sathini o`rganish jarayonida o`rganiladi. SHu sababli tilshunoslik nazariyalariga doir eng zarur ma`lumotlarni keltirib, uning ilmiy tadqiq qilish metodlarini izohlab beramiz.

2.Tilshunoslik nazariyalari uchun zarur tushunchalar. Tilshunoslik nazariyalari uchun eng zarur tushunchalar tilning sistemasi va strukturasidir. Tilning sistemasi undagi barcha birliklar va bosqichlar (sathlar) o`rtasidagi o`zaro ichki bo`flanishlar va munosabatlarning majmui sifatida izohlanadi.

Tilning strukturasi esa shu bo`flanish va munosabatlarning qay tarzda ekanligini ifodalaydi. Ba`zan sistema va struktura tushunchalari farqlanmaydi. Aslida til sistemasi boshqa fanlar sistemasi kabi o`z strukturasiga ega. Ko`pincha "struktura" tushunchasini "tarkib" sifatida qaraladi. Lekin aslida tarkib tildagi bosqichlar, hodisa va jarayonlar tarkibi bilan chegaralanib qoladi. Struktura tushunchasi tarkibni ham qamrab oladi va fonemalar, morfemalar, gap tarkibi kabilarni o`z ichiga olib, ularning o`rtasidagi bo`flanishlarni va shu jumladan til bosqichlarining (sathlari) o`zaro munosabatlari qanday tarzda tuzilganini izohlaydi. Sistema va struktura tushunchalari bir mavzuga - tilga qaratilgani birisiz ikkinchisi bo`lmasligini ko`rsatadi. SHu sababli til - sistemaviy – strukturaviy tuzilma sifatida qaraladi. Tilning har bir bosqichi (fonologiya, mor-fologiya, sintaksis, leksika, stilistika) ham o`z sistemasiga, to`g`rirofi "kichik sistema"sig ega.

SHu sababli til butun bir sistemalar sistemasi sifatida izohlanadi.

Tilshunoslikda ko`p qo`llanadigan yana bir tushuncha "ramziy belgi"dir. Tilshunoslikda strukturalizm oqimining poydevorini yaratgan shvetsariyalik buyuk olim Ferdinand de Sossyur: "Til - tushunchalarni ifodalovchi belgilar sistema-sidir" - deb taqrif bergan edi. CHunki tildagi tushunchalarni ifodalovchi belgilar undagi barcha birliklarni (fonema, mor-fema, so`z, so`z birikmasi, gap) qamrab oladi. Belgilar sistemasini va shu jumladan tildagi belgilarning umumiy va xususiy xususiyatlarini o`rganuvchi fan - semiotika (grekcha semi - belgi, tika - fan) deb ataladi (Ba`zan uni "semiologiya" deyiladi). Tildagi belgilar o`zining ikki jihati bilan ajralib turadi: a) eshitlesh (o`fzaki nutq) yoki ko`rish mumkinligi (yozma nutq belgilari) va b) ma`no jihati. So`z tilning markaziy birligi sifatida eshitleshi - akustik tomoni, yozuvda alohida belgilar - harfiar bilan yozilishi bilan ajralib turadi. Tildagi bu sunqiy belgilarni hayotimizdagi tabiiy belgilardan farqlash zarur.

Turli sohalarga tegishli shartli belgilar, xususan ko`cha qoidalarini ifodalovchi belgilar, matematikadagi turli funksional va differensial hodisalarni ifodalovchi belgilar va h.k. Tilshunoslikda til belgilari sistemasi o`ziga xos murakkabligi bilan izohlanadi. Tildagi belgilarni sodda va murakkab, erkin va ramziy, to`g`ri va yordamchi, tematik va notematik, statik (tinch) va dinamik (rivojlanishda), sharoitga bo`rliq va bo`rliq emas, ochiq va yopiq kabi turlarga bo`linadi.

Ko`rinadiki, til murakkab belgilar sistemasi hisoblanadi. Hozirgi davr tilshunosligida an`anaviy va struktural hamda bularning har ikkisidan foydalanib alohida tilshunoslik nazariyalari ishlab chiqilgan.

Struktural tilshunoslik oqimlari jahondagi turli mamlakatlarda o`ziga xos ko`rinishda mavjud. Ular qatorida Praga tilshunoslik taqlimoti (V.Matezius, N.S. Trabetzkoy, V.Vaxek va boshqalar), Amerika Qo`shma SHtatlaridagi deskriptiv (L.Blumfeld, Z.Harris, G. Glison va boshqalar), tagmemika (K.Payk), stratifikatsion (S.M.Lamb), generativ tilshunoslik (N.CHomskiy, S.SHein, M.Xalle va boshqalar) oqimlari bor. Bulardan tashqari Fransiya, Germaniya, Angliya, Rossiya va boshqa mamlakatlarda ham nom qozongan ilmiy tilshunoslik taqlimotlari bor. Bu tilshunoslik yo`nalishlarini keyincha "Umumiy tilshunoslik" kursida o`rganiladi.

Hozirgi davr tilshunosligidagi eng dolzarb yo`nalishlar qatorida sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, paralingvistika, etnolingvistika, antropololingvistika kabilarni ko`rsatish mumkin.

Sotsiolingvistika. Til va jamiyat, til va tafakkur (ong) o`rtasidagi bo`flanish eng murakkab va doimo dolzarb hisoblanadi. Tilning jamiyatdagi xizmatini o`rganish sohasi sotsiolingvistika (lotincha *sotsio* - jamiyat, *tika* - fan) deb ataladi. Sotsiolingvistika tilning jamiyatdagi o`rni va xizmati, uning jamiyatning turli tabaqalari va kasb egalari tomonidan qo`llanishidagi xususiyatlarni irmly tadqiq qiladi. Sotsiolingvistika

tillarning jamiyatda qo'llanishiga ko'ra rasmiy, davlat, elat, qabila tillarini farqlaydi. Odatda umummilliy tillar davlat va rasmiy tillar sifatida qabul qilinadi.

Ba'zi davlatlarda ikki, uch va undan ortiq tillar rasmiy til deb eqlon qilingan. Hindistonda tillar ko'pligi tufayli 14 ta til rasmiy deb eqlon qilingan va ikkinchi rasmiy til sifatida ingliz til qabul qilingan.

O'zbekistonda o'zbek tili davlat tili maqomiga ega va bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida ko'rsatib qo'yilgan.

Kognitiv tilshunoslik (inglizcha cognize - bilmoq, anglamoq, tushunmoq) falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmay, balki tilni tafakkur (ong) bilan bo'lab, uning hosil bo'lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy, lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Kognitiv tilshunoslik psixologiyadagi tushuncha va kontsept birliklari bilan ish ko'radi. Kontsept tushunchasi asosida ma'no va obraz yotadi va ular bilim ummumlashmasi sifatida "kvant" deb ataladi. Kontsept - ong - belgi o'rtasidagi bo'lanish miya faoliyati orqali boshqariladi.

Masalan, yaxshilik kontsepti barcha yaxshi narsa, belgi, xislat, odat va boshqalarni ifodalab, o'z "tushunchalar maydoni"ni tashkil etsa, "yomonlik" kontsepti buning aksini ifodalaydi.

Psixolingvistika - psixologiya va tilshunoslik o'rtasidagi bo'lanishlar asosida hosil bo'lgan sohadir. "Psixolingvistika" termini 1946-yilda birinchi marta AQSHda N.Pronko tomonidan uning maqolasida qo'llangan va keyincha 1953-yilda Indiana Universitetida o'tkazilgan ilmiy anjumanda keng qo'llangan. Hozirgi davrda psixolingvistika sohasida jahonning turli mamlakatlarida qo'llanilayotgan nazariya va metodlar mavjud.

Psixolingvistika nutqning hosil bo'lish va eshitib his etish jihatlarini nutq faoliyatining jamiyat va shaxsning rivojlanishi bilan bo'liq ravishda murakkab sistema va struktura sifatida ilmiy tadqiq etadi. Psixolingvistikaning asosiy o'rganish mavzusi nutqning hosil bo'lishi, uning ongli eshitib his qilinishi va bolalar nutqining shakllanishidir [Belyanin V.P. *Psixolingvistika*. M.: Flinta, 2003, s. 11].

Psixolingvistikaning xorijda-gi taqlimotiga ko'ra boshqacha taqrif ham mavjud. "Psixolingvistika til va nutqning inson ongidagi tabiati va strukturasi ko'ra ko'zgusi" deb ta'rif beradi T.Skove [Scovel T. *Psycholinguistics*. Oxford Univ. Press, 1998, p.4]. Psixolingvistika so'zlovchi va eshituvchining psixologiyasi, uning sharoitga bo'liqligi oddiy va ehtirosga berilgan holati, matnning struk-turasi bilan munosibati, turli nutq buzilishi bilan bo'liq kasalliklar (afaziya)ni ilmiy o'rganadi.

Lingvokulturologiya - til va madaniyat, o'zaro madaniy aloqa masalalarini ilmiy tadqiq etadi, chunki: "Til madaniyat bilan juda zich bo'langan, u madaniyatga etib boradi, unda rivojlanadi va uni ifodalaydi" [Maslova V.A. *Lingvokul'turologiya*. 2-izdanie. M.: Akademiya, 2004, s. 9]3. Bu soha faqat madaniyat bilan emas, balki u orqali turli milliy urf-odatlar, diniy hodisalar, mil-liy kontseptlar, dunyoning til orqali ongli his qilish vositalarini o'rganadi. Dunyoning til xaritasi umuman ularning insonlar ongidagi mantiqiy ifodasi bilan mos keladi. Bu masalani keng va chuqur ilmiy o'rganish lingvokulturologiya va lingvokog-nitologiya bilan bo'liqdir.

Etnolingvistika - tilshunoslik, etnografiya va sotsiologiya bilan bo'liq bo'lib, tilning etnos (xalqning kelib chiqishi) bilan aloqasi va uning jamiyatdagi o'rnini o'rganadi. etnolingvistikada til vositalari va kategoriyalarining etnik va ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda qo'llanishi o'rganiladi. Bu soha: - xalq va elatlarning kelib chiqishi (etnogenez va etnik tarix); - xalqlarning moddiy va madaniy tarixini (narsalar, odatlar, tushunchalar, belgilar, ramzlar va h.k.); - xalq tafakkuri tarixining shakllanishi; - til siyosati; - tilning tarqalish jarayoni va boshqalarni o'rganadi [Gerd A.S. *Vvedenie v etnolingvistiku*. Izd. Sankt-Peterburgskogo Universiteta. 2005, s. 7].

Antropolingvistika - yozuviga ega bo'lmagan tillarni o'rganish sohasidir. SHu bilan birga u etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan bo'liq bo'lib, tilning inson madaniyati va ishonchiga doir andozalar (modellar) yordamida o'rganadi.

Antropolingvistika nutq jamoasini ijtimoiy, diniy, hududiy va qarindoshlik guruhlari sifatida farqlashda lisoniy xususiyatlarning o'zgarishlarini o'rganadi. Bunda turli ijtimoiy sharoit, kundalik mulqot, urf-odat, nutq madaniyati va savod kabilar eqtiborga olinadi.

Paralingvistika - (grekcha para - atrof, lingvistika - fan, ya'ni "lingvistika tevaragidagi fan" ma'nosini anglatadi) tilni boshqarib borishda qo'llanuvchi vositalarni o'rganadi. U uchga bo'linadi: 1) Kinesika, ya'ni imo-ishora, mimika, inson organizmidagi biror muravatni qimirlatish vositasida biror tushunchani ifodalash; 2) Fonatsiya - inson ovoqidagi o'zgarishlar, masalan, bo'rizni qisish, "oh", "uh", "voh" kabi turli ehtirosni ovoz yordamida ifodalash;

3) *Paragrafemika* - yozuvda shaxsiy belgilar yordamida turli tushunchalarni bildirish. Paralingvistik vositalar turli tillarda so'zlashuvchi xalqlar tomonidan har xil ifodalanadi. Ofzaki va yozma nutqda ifodalanadigan turli paralingvistik vositalar doim bir-biriga to'firi kelmaydi. Masalan, qosh va ko'zning

vositasida ifodalanadigan tushunchalar tildagi soʻzlar va gaplardan koʻra kuchliroq mazmunni bera olishi mumkin. Paralingvistik vositalar milliy, shaxsiy, diniy, psixologik, etnik, urf-odat va madaniyat bilan bogʻliq.

2. Tilshunoslik metodlari. Tilshunoslikda metodologiya, metod va metodika tu-shuncha va terminlari farqlanadi. Metodologiya - (grekcha *methodos* - bilish yoʻllari, ilmi) qanday nazariya va prinsiplar asosida ilmiy tadqiq qilish poydevorini yaratishdir.

Metod - har bir fan uchun xususiy va barcha fanlar uchun umumiy boʻlgan (masalan, qiyoslash metodi), manbaqlarni toʻplash va tasnif qilish, ulardagi eng asosiy xususiyatlarni oʻrganish uchun tildagi barcha birliklar, sathlar va rivojlanish jarayonlarini, oʻzgarishlarni bilish va aniqlash uchun qoʻllanadigan uslub va yoʻllar majmuidir. Metodika - ilmiy metod natijasida aniqlanganlarni amalda tadbiq etishdir. SHu mazmunda xorijiy tillarga oʻrgatish ham oʻz metodikasiga ega. Ularni interaktiv metodika, tarjima vositasida tilga oʻrgatish metodikasi va hokozalar deb ataladi.

Endi tilning turli bosqichlarini oʻrganishda qoʻllanadigan metodlarni izohlab chiqamiz.

Qiyosiy-tarixiy metod - XIX asr boshida taklif etilgan bu metodning vazifasi qarindosh boʻlgan tillardagi qonuniyatlarni aniqlashdan iborat. Bu metod yordamida eng qadimiy qarindosh tillardagi soʻzlar va ularning shakllarini tiklash uchun harakat qilingan (Tillarning geneologik tasnifiga qarang). Masalan, "ikki" soʻzi lotincha duo, grekcha duo, uels tilida dau, inglizcha two, islandcha tveir, datcha twee shaklida boʻladi.

Tarixiy metodni koʻpincha qiyosiy tarixiy metoddan farqlaydilar. Bizningcha bu ikki metodni birlashtirish mumkin. Chunki tarixiy metod ham timing har bir sathidagi oʻzgarish-larni oʻrganadi. Bu ayniqsa soʻzlar va ularning shakllarini ichki tiklashda koʻrinadi. Tarixiy tilshunoslikda ichki tiklash metodi yordamida soʻz va ularning shakllaridagi fonetik va semantik oʻxshashliklari aniqlanadi va ular bir oʻzakdan paydo boʻlganligi taxmin qilinadi.

Tasnif qilish metodi tildagi turli hodisa va maʼlumotlarni, uning sathi va birliklarini izohlab beradi. Bu metod yordamida turli tillarning fonetika va stilistikasi sharhlab beriladi.

Qiyosiy metod - tillarning qarindoshligini hisobga olmay, ulardagi oʻxshashlik (uni "izomorfizm" deyiladi) va farqlanish-larni (uni "allomorfizm" deyiladi) aniqlaydi. Bu metodning asosiy vazifasi ikki va undan ortiq tillarning sistema va strukturasi turli til bosqichlari boʻyicha qiyoslashdir. Baʼzan bu metodni qiyosiy-tipologik, chorishtirma, kontrastiv, konfrontativ nomlari bilan ataydilar. Aslida qiyosiy metod tillarni tipologik oʻrganish metodining bir qismi hisoblanadi. Tillar tipologiyasi oʻnlab va yuzlab tillarni qiyoslaydi, qiyosiy-tipologik metod ikki yoki uch tilni qiyoslash bilan chegaralanadi.

Qiyosiy tilshunoslik tillarni tipologik oʻrganishdan farqlanib, bir yoʻla nazariy va amaliy (lingvodidaktik) vazifalarni qamrab oladi [YUsupov U.K. *Teoreticheskie osnovy sopostavitel'noy lingvistiki*. Tashkent, Fan, 2007, s. 13]. Tillarni qiyoslashda ulardagi kichik sistemada qanday oʻxshashlik va farqlar borligini tashqi jihatdan (unli va undoshlar soni, kelishiklar soni kabi) farqlarini topib, soʻngra ulardagi ichki oʻxshash va farqli belgilar aniqlanadi. Odatda ikki tilni qiyoslashni mantiqiy jihatdan binar qiyoslash deb ham yuritiladi. Tillarni qiyoslashda yaxshiroq oʻrganilgan tilni etalon (andoza) qilib olib, unga toʻgʻri keluvchi xususiyatlarni ikkinchi tilda topib tahlil qilinadi. Baʼzan esa biror tipologik belgini qiyoslanayotgan tillarda aniqlashga harakat qilinadi [Arakin V.D. *Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i russkogo yazykov*. L.: 1979, s.]. Qiyoslash metodi nazariy va amaliy jihatdan juda foydali boʻlib, u xorijiy tillarni oʻrganishning lisoniy asoslarini yaratishda katta ahamiyatga ega.

Oppozitsiya - qarama-qarshi qoʻyish, zidlov metodi tildagi birliklarning paradigmatic tasnifi uchun qoʻllaniladi. Tildagi barcha birliklar bir-birlariga qarama-qarshi boʻlib, oʻzaro soʻz, morfema, soʻz birliklari, turli grammatik konstruksiyalarni va gaplarni farqlaydi. Oppozitsiya metodi yordamida tildagi birliklar oʻrtasidagi turli qarama-qarshiliklarning umumiy turlarini aniqlash mumkin (bir oʻlchovli - a: b; koʻp oʻlchovli- a: b:c:d: kabi). Bu zidlovlarning aʼzolari oʻrtasidagi munosa-batlarni proporsional va vakkalangan. privativ (+, - belgisi boʻyicha), poronali (gradual) (masalan, |i-a|oʻrtada |e|ni "sakrab" oʻtiladi, yoki qaratqich kelishigi bilan chiqish kelishi-gi oppozitsiyasi oʻrtasidagi boshqa kelishiklarni tushirib qoldirishga asoslangan), teng huquqli (ekvipolent) oppozitsiya (masalan, |p-t||t-k|bir hil belgisi: portlovchi, jarangsiz) sifatida qaraladi [Bu oppozitsiyalar lisoniy va mantiqiy jihatdan asoslangan. Qarang: Trubekoy N. S. *Osnovi fonologii*. M.: 1960, s. 31-84.].

Distributiv metodi (inglizcha distributsiya - taqsimot) yordamida tildagi birlik va elementlarning qoʻllanish oʻrinlari va holati tushuniladi. Tildagi biror unli tovushning distributsiyasi uning soʻzning boshi, oʻrtasi va oxirida, urf uli yoki urf usiz holatda, ochiq yoki yopiq boʻrinda boʻlishini koʻrsatadi. Biror elementning umumiy distributsiyasi deganda, uning barcha qoʻllanish holatlari va boshqa elementlar bilan birikib kelishi tushuniladi.

Odatda toʻrt turli distributsiya farqlanadi:

1. Ikki elementdan biri uchragan o'rinda ikkinchisi uchramasa, ular bir-birlariga nisbatan to'ldiruvchi distributsiyada bo'ladi. Masalan, [p,t,k] undosh tovushlari unilardan oldin, ikki unli o'rtasida so'z oxirida kelganda, aspiratsiyali, boshqa o'riniarda, undoshlar biian yonma-yon kelsa, aspira-tsiyasiz tovushlar hisoblanadi. Demak, aspiratsiyali [ph,th,kh] tovushlar uchragan o'rinda aspiratsiyasiz [p,t,k] tovushlari uchramaydi. SHu sababli bu tovushlar [p,t,k] fonemalarining ikki turli allofonlari hisoblanadi.

2. Kontrast distributsiya go'yo zidlovni eslatadi. Bir o'rinda qo'llanib, ma'noni farqlashga xizmat qiluvchi elementlar kontrast distributsiya deyiladi: tok-pok-nok so'zlari boshidagi undoshlar kontrast distributsiya bo'lib, shu so'zlarni farqlaydi. Bunday so'zlar minimal juftlikdagi so'zlar deyiladi. So'z boshidagi [p,t,k] tovushlari fonemalarning allofonlaridir.

3. Erkin variatsiya. Bir xil o'rinda uchrasa ham ma'noni farqlay olmaydigan elementlar erkin variatsiyada bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida [e] unlisi so'z boshida ochiq (eshik, echki kabi) va boshqa hoiatlarda yarim ochiq talaffuz etilishi uning turli variatsiyalarini ko'rsatadi. Bu distributsiya ba'zan ekvivalent (muqobil) distributsiya deb ataladi.

4. Qisman ekvivalent distributsiya ikki turli element bir o'rinda ba'zan ishlatilishi, lekin ma'noni farqlay olmasligi bilan izohlanadi. Masalan, "taroq" so'zi [taroq] va [tarof], "cholfu" so'zi [cholfu] va [chalfu] kabi talaffuz etilishi shu so'zlarning ma'nolarini farqlamaydi. Aslida esa, talaffuzda almashilgan tovushlarning har biri turli fonemalarning allofonlaridir.

Transformatsiya metodi tildagi elementlar va birliklarning turli gaplarda boshqacha yo'l bilan qayta tuzishda qo'llaniladi. Transformatsiyaning sintaksisdagi elementlarni o'zgartirishda qo'llanuvchi oddiy turlari: o'rin almashtirish, qo'shish, qisqartirish va tushirib qoldirishdir. Bu metodni AQSH olimi Z.Xarris taklif etgan va keyincha uni shogirdi N.CHomskiy alohida ilmiy tadqiq etgan. Bu metod matematika va mantiqdagi ba'zi tushuncha va tamoyillardan foydalanadi [Zasorina L.N. Vvedenie v strukturnuyu lingvistiku. M.: 1974, s. 252].

Agar bir turdagi elementlarga ega bo'lgan ikki va undan ortiq konstraktsiyalar bir xil o'rinda uchrasalar, ularni transformalar deyiladi. Masalan, quruvchilar Toshkentda juda ko'p chiroyli binolar qurdilar - gapida transformalar quyidagicha bo'lishi murakin: Toshkentdagi juda ko'p chiroyli binolar quruvchilar tomonidan qurildi (passiv konstraktsiya). Juda ko'p Toshkentdagi chiroyli binolarni quruvchilar qurdilar. Juda ko'p chiroyli binolarni Toshkentda quruvchilar qurdilar va h.k.

YUqoridagi transformalar gapning biror ma'nosini o'zgar-tirishga ham xizmat qiladilar. Agar shu gap asosida dialog tuzsak, undagi elementlar o'z o'rnini o'zgartiradi, tushib qoladi va to'ldiradi. *-Binolarni kim qurgan? -Toshkentdami? -Ha, ularni quruvchilar qurgan. -Ha, o'sha chiroyli binolarni...*

Transformatsiya metodi faqat sintaksisda emas, balki stilistik transformatsiya shaklida ham qo'llanmoqda. Unda sintaktik stilistika uchun eng zarariy vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Komponent tahlili metodi ko'proq semantikada so'zlarning ma'nolarini chuqurroq o'rganishda qo'llanadi. Bunda so'zlarning ma'nolari ularning farqlanuvchi semantik belgilari - semalar yordamida tahlil qilinadi. Masalan, chelak va butilka so'zlarining senia tarkibini tahlil qilsak, chelak - aylana shaklda, qo'l ushlagichi bor, oyofri yo'q, qopqori bor yoki yo'q, bo'yni yo'q idish bo'lsa, butilka - oynadan qilingan, suyuqlik solinuvchi, chuqur, qo'l ushlagichi va oyofri yo'q idish hisoblanadi. Komponent tahlil asosida tildagi so'z turkumlarining va hatto gap tarkibida ishtirok etgan bo'laklarning semantik belgilari aniqlanishi mumkin.

Maydon metodi. Bu metodni leksik-semantik maydon yoki grammatik-leksik maydon [Guliga E.V., SHendel's E.N. Grammatiko-leksicheskie polya v nemetskom yazike. M., 1968, - s. 5-17] va ba'zan maydon nazariyasi [Our G.S. Teorii polya v lingvistike. M., 1974], deb yuritishadi. Albatta, uning qo'llanishiga ko'ra nomini atash mumkin. Jumladan, so'zning barcha ma'nolarini aniqlashda semantik maydon metodi qo'llanadi. Grammatikada turli so'z turkumlarining ma'nolari o'rganilsa, ularni grammatik-leksik maydon metodi yordamida o'rganiladi. Bunda eng ko'p qo'llanuvchi leksik-grammatik birlikning ma'nosi uning, yadrosi, kam qo'llanuvchilari pereferiyasi deb nomlanadi.

Tilshunoslikda hali noma'lum bo'lgan tillarni ilmiy o'rganishda qo'llanuvchi "maydon tilshunosligiq"ni maydon metodi bilan aralashtirmaslik kerak. Maydon tilshunosligi o'rganilayotgan til ona tili bo'lgan shaxsni (uni odatda "informant" deyiladi) turli anketa va testlar yordamida savollarga javob olish yo'li bilan material to'playdi, fonetik transkripsiya qo'llaydi, tildagi asosiy fonologik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarni to'plab tahlil qiladi, ba'zi taxminiy fikrlarini keltiradi va zarur bo'lsa tarjimadan foydalanadi.

Maydon tilshunosligida qo'llanuvchi tamoyil va vositalar tillarni qadimiy o'rganish yo'llarini eslatadi. Bu usullar qalam va qoroz yordamida tilni biluvchi shaxslarning talaffuziga quloq solib, ulardagi xususiyatlarni aniqlashni yodga soladi. Tilni o'rganishda, umuman, kuzatish, tavsif qilish, qiyoslash, tajriba (eksperiment) o'tkazish, distributsiya, transformatsiya, ma'no maydonini aniqlash, xarita tuzish (til yoki shevaning tarqalgani haqida - uni *lingvogeografiya* deyiladi), turli til birliklari, elementlari va vositalarini statistik tekshirish yordamida qancha va qaerda uchrashi metod va tamoyillari qo'llanadi. [Kibrik A.E. Metodika polevix issledovaniy (k postanovke problem). Izd. MGU, 1972, s. 179].

Адабиётлар

1. *Азизов О.* Тилшуносликка кириш.- Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 148-166 - бетлар.
2. *Абдуазизов А.А.* Тилшуносликка кириш, I қисм. Фонетика ва фонология. Маъруза матни. – Т.: Университет, 1999. –72 б.
- 3.
4. *Абдуазизов А.А.* Тилшуносликка кириш, II қисм. Лексикология ва семасиология. Грамматика. Маъруза матни. – Т.: Университет, 1999. –58 б.
5. *Ирисқулов М.* Тилшуносликка кириш.- Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
6. *Миртожиев М.* Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Т., 2000.
7. *Миртожиев М.* Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: «Mumtoz so'z», 2010. – 288 б.
8. *Содиқов А, Абдуазизов А., Ирисқулов М.* Тилшуносликка кириш. Тошкент: Ўқитувчи, 1981. 194-199 - бетлар.
9. *Элтазаров Ж.* Сўз туркумлари ҳақидаги лингвистик назариялар. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1996. –128 б.

Қўшимча адабиёт

1. *Ҳожиёв А.* Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати.- Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
2. *Абдурасулов Ё.* Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
3. *Расулов Р.* Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2006. -70 б.
4. Грамматик категория, грамматик маъно, грамматик форма.- Самарқанд, 1991.
5. *Ҳамидов З.* Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. - 36 б.
6. *Ўринбоев Б., Йўлдошев Б.* “Тилшуносликка кириш” курсидан методик тавсиялар.- Самарқанд, 1988, 56-57 - бетлар.
7. *Abdullayev Y.* Sovg'a. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1996. -80 b.
8. *Ҳасан Ато Абуший.* Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: «Чўлпон» нашриёти, 1993. -240 б.
9. *Маҳмудов Н., Бегматов Э.* Тилимизнинг кеча ва кундузи / Ўзбек тили ва адабиёти, 2010, №5, 3-11-бетлар